

[Ιστορίες της Ελληνικής γλώσσας]

Horrocks, G. Greek: a History of the Language and its Speakers. Addison Wesley Publishing Company.

Γιάννης Βελούδης

ΑΜΑΛΙΑ ΜΟΖΕΡ & ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΕΙΛΑ-ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΥ: Γλωσσολογία 13 (2001) 149-177

Geoffrey Horrocks (1997) Greek: A History of the Language and its People. Longman Linguistics Library. London: Longman. 393 + xxi σελίδες.

ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΕΞΕΛΙΞΗ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ **Από την ιστορία της ελληνικής γλώσσας**

Γενικά

Η Ελληνική ήταν μία από τις πρώτες γλώσσες των οποίων η ιστορία μελετήθηκε επιστημονικά, μαζί με εκείνη της Λατινικής και της Αρχαίας Ινδικής. Ιστορικοσυγκριτικές μελέτες για την Αρχαία Ελληνική (ΑΕ) υπάρχουν πάρα πολλές, αλλά οι συνολικές θεωρήσεις της ιστορίας της Ελληνικής είναι λίγες· όσες υπάρχουν, ξεκινούν από την Ινδοευρωπαϊκή και καταλήγουν συνήθως στο τέλος της Κλασικής εποχής ή το αργότερο στην Κοινή. Υπάρχουν αρκετές ιστορικές μελέτες για την Βυζαντινή και για τη Νέα γλώσσα □ μελέτες που αναφέρονται κυρίως στη διαχρονική εξέλιξη επιμέρους φαινομένων □ καθώς και ορισμένα σημαντικά έργα για την ιστορία της γλώσσας γενικότερα από τη Βυζαντινή περίοδο μέχρι σήμερα.^[1] Ιστορίες της ελληνικής γλώσσας που να καλύπτουν και τις τέσσερις χιλιετίες της δεν υπήρχαν μέχρι πρόσφατα· το βιβλίο που έχουμε στα χέρια μας ήρθε να καλύψει αυτό ακριβώς το κενό.

Στο διάστημα που μεσολάβησε, και συγκεκριμένα το 1999, δημοσιεύτηκε από το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (ΕΛΙΑ) μία ακόμη συνολική Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας.^[2] Πρόκειται για συλλογικό έργο, που συντάχθηκε από μία πλειάδα γλωσσολόγων και φιλόλογων υπό την επιστημονική επιμέλεια του Μιχάλη Κοπιδάκη. Παρά το κοινό θέμα, όμως, τα δύο έργα δεν είναι εντελώς συγκρίσιμα, τόσο ως προς την έκταση όσο και ως προς το περιεχόμενο και το αναγνωστικό κοινό προς το οποίο απευθύνονται. Ο πολυτελής τόμος του ΕΛΙΑ έχει περισσότερο τον χαρακτήρα μιας εγκυκλοπαίδειας για την ελληνική γλώσσα, με πλούσια εικονογράφηση και με μεγάλη έμφαση στη χρήση της γλώσσας στη λογοτεχνία. Απευθύνεται έτσι σε ένα πολύ ευρύτερο κοινό απ' ό,τι το βιβλίο του Horrocks (Η.), αν και η ποιότητα των άρθρων του το καθιστά χρήσιμο και για το ειδικότερο επιστημονικό κοινό. Η Ιστορία του Η. αντίθετα απευθύνεται κυρίως σε γλωσσολόγους, αλλά η σαφήνεια και η γλαφυρότητα της γραφής του την κάνουν προσιτή και σε ευρύτερο κοινό.

Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να φανταστεί πιο ιδανικό πρόσωπο από τον Geoffrey Horrocks για να γράψει ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Το ότι ο συγγραφέας είναι γλωσσολόγος, με πτυχίο κλασικών σπουδών και επιπλέον διαθέτει άριστη γνώση όχι μόνο της νέας ελληνικής γλώσσας αλλά και της νέας ελληνικής πραγματικότητας, του εξασφαλίζει τις αναγκαίες γνώσεις για να ολοκληρώσει με επιτυχία ένα τέτοιο εγχείρημα. Το ότι δεν είναι Έλληνας του εξασφαλίζει επίσης την αναγκαία απόσταση και νηφαλιότητα, η οποία συχνά λείπει από τους φυσικούς ομιλητές, επειδή τα θέματα γλώσσας και ιστορίας είναι ιδεολογικά φορτισμένα για κάθε λαό και ίσως περισσότερο ακόμη για τους Έλληνες, λόγω ακριβώς της μακράς παράδοσης και της ιδιαίτερης σχέσης με αυτήν.

Όπως θα φανεί από την ανάλυση κατά κεφάλαιο που ακολουθεί, το βιβλίο του Η. μας εντυπωσίασε για

πολλούς λόγους, από τους οποίους αναφέρουμε προς το παρόν τους δύο βασικότερους. Ο πρώτος είναι ο ασυνήθιστος συνδυασμός πυκνότητας και σαφήνειας: σε έναν πολύ περιορισμένο χώρο (400 περίπου σελίδες) δίνει μία πολύ ξεκάθαρη συνολική εικόνα της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας, καταφέροντας συγχρόνως να τη διανθίζει στις περισσότερες περιπτώσεις με παραδείγματα που διευκολύνουν πολύ τον αναγνώστη και δίνουν ζωντάνια στο κείμενο. Ο δεύτερος είναι η εξαιρετικά επιτυχημένη ένταξη της ιστορίας της γλώσσας στην ιστορία του Ελληνισμού μέσω των σύντομων ιστορικών αναδρομών στην αρχή κάθε μέρους και μέσω των κοινωνιογλωσσικών στοιχείων που συνοδεύουν πάντα την καθαρά γραμματική ανάλυση των φαινομένων. Πρόκειται για μια προσέγγιση που, ενώ έχει υιοθετηθεί βέβαια από καιρό σε γλωσσολογικές μελέτες επιμέρους φαινομένων, είναι εντελώς νέα για τις συνολικές θεωρήσεις της ελληνικής γλώσσας. Το κείμενο αποκτά με τον τρόπο αυτό ενδιαφέρον για ένα πολύ ευρύτερο κοινό από το καθαρά γλωσσολογικό. Σε αυτό συμβάλλει ακόμη περισσότερο ο φιλολογικός προβληματισμός και οι σχετικές πληροφορίες που παραθέτει ο συγγραφέας. Η δική μας κριτική εστιάζεται στα γλωσσολογικά θέματα, που συγκροτούν τον κύριο όγκο του βιβλίου.

Εισαγωγικά (Τίτλος, Πρόλογος, Το ελληνικό αλφάβητο)

Θεωρήσαμε σκόπιμο να κάνουμε ειδική αναφορά στον τίτλο "Ελληνική: η ιστορία της γλώσσας και των ομιλητών της",^[3] επειδή είναι εξαιρετικά επιτυχημένος. Αποδίδει με ακρίβεια το περιεχόμενο και τις προτεραιότητες του βιβλίου: βασικό ενδιαφέρον η ιστορία της γλώσσας, αλλά ενταγμένη στην ιστορία των ομιλητών της (οι οποίοι βέβαια, απ' ενός λόγω του πολιτικού, οικονομικού και κοινωνικού κύρους της μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου και απ' ετέρου λόγω του πνευματικού κύρους των κλασικών και αργότερα των χριστιανικών κειμένων, δεν ήταν μόνο Έλληνες).

Οι απόψεις του συγγραφέα που υποδηλώνονται από τον τίτλο εκτίθενται με σαφήνεια στον πρόλογο. Εκεί τονίζεται επίσης η σημασία και το ενδιαφέρον που έχει η ιστορία της γλώσσας στην Ελληνιστική, τη Ρωμαϊκή, τη Βυζαντινή και τη Νεότερη φάση της εξέλιξης της (πράγμα που δεν θεωρείται καθόλου αυτονόητο στον διεθνή χώρο, του οποίου η προσοχή στρέφεται συνήθως προς την κλασική περίοδο και όχι μόνο σε σχέση με τη γλώσσα). Όπως γράφει ο ίδιος "Η δουλειά αυτή υπήρξε έργο αγάπης, θεμελιωμένο σε έναν βαθύ θαυμασμό για τα επιτεύγματα των Ελλήνων και των ομιλητών της Ελληνικής σε όλη τη διάρκεια της μακράς και ταραχώδους ιστορίας τους και σε μία μακρόχρονη επαφή με τη γλώσσα τους σε όλες της τις μορφές".

Στον πρόλογο έχουμε τα πρώτα δείγματα της νηφαλιότητας για την οποία μιλήσαμε στην αρχή, σε σχέση με το γλωσσικό ζήτημα: δηλώνεται η απόφαση του να προσεγγίσει την ιστορία της γλώσσας λαμβάνοντας υπόψη του και τις δύο πλευρές της παράδοσης, λόγια και δημοτική, καθώς "οι δύο παραδόσεις βρίσκονταν συνεχώς σε αμοιβαία επίδραση και η προβολή στο παρελθόν των τεχνητά πολωμένων θέσεων που υιοθετήθηκαν από θεωρητικούς και των δύο πλευρών τα πρώτα 150 χρόνια της ανεξαρτησίας δεν μπορεί να αποδώσει την πολυπλοκότητα των ζητημάτων που προκύπτουν (σ. xvi). Στο σημαντικό αυτό θέμα επανέρχεται σε αρκετά σημεία. Στο 1.1 εξηγεί λεπτομερέστερα τους λόγους για τους οποίους τις συνεξετάζει: απ' ενός το γεγονός ότι υπήρχε η διγλωσσική/διμορφική κατάσταση επηρέασε βαθύτατα την εξέλιξη της Ελληνικής (το σημερινό κοινό ιδίωμα περιέχει στοιχεία και της λόγιας και της δημοτικής παράδοσης) και απ' ετέρου η μεταφορά σε παλαιότερες εποχές του πολιτικο-ιδεολογικού Γλωσσικού Ζητήματος που προέκυψε τον 19ο και 20ο αιώνα αποτελεί κατά τον Η. αδικαιολόγητο αναχρονισμό. Αυτό που κυρίως ενδιαφέρει την επιστήμη είναι να διερευνήσει τους λόγους για τους οποίους δημιουργήθηκε η κατάσταση αυτή και τους τρόπους με τους οποίους επηρέασε την εξέλιξη της γλώσσας.

Στο 5.5, όπου συζητείται ο Αττικισμός στο πλαίσιο της Δεύτερης Σοφιστικής, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι ο Αττικισμός εκείνης της εποχής πρέπει να εκτιμηθεί στο συγκεκριμένο πολιτισμικό πλαίσιο: η Κοινή, κατάλληλη για τις "πεζές" ανάγκες της γραφειοκρατίας, δεν κρινόταν άξια από τους ομιλητές της να εκφράσει τίποτε υψηλότερο. Η γνώση της Αττικής ήταν λοιπόν απαραίτητη όχι μόνο για την κατανόηση των

σπουδαίων κειμένων του παρελθόντος, αλλά και για τη δημιουργία νέων, ενώ συγχρόνως προσέδιδε και κοινωνικό γόητρο. Δημιουργήθηκε με τον τρόπο αυτό μία χαρακτηριστική περίπτωση κοινωνικής ή εσωτερικής διγλωσσίας diglossia) παράλληλα με την (εξωτερική) διγλωσσία (bilingualism) Λατινικής - Ελληνικής της εποχής. Ο διαχωρισμός Αττικής και Κοινής ήταν σε μεγάλο βαθμό θεωρητικός, καθώς και τα όποια ήταν ασαφή και τα αττικά πρότυπα ποικίλα □ δεν έπαυε όμως να είναι ζωτικής σημασίας από ιδεολογική άποψη. Ίσως εδώ θα ήταν το κατάλληλο σημείο να διατυπωθεί σαφώς ότι αυτή η ιδεολογική φόρτιση, η οποία πολλές φορές κάνει την απόσταση μεταξύ των δύο μορφών να φαίνεται μεγαλύτερη απ' ό,τι είναι με βάση καθαρά γλωσσικά κριτήρια, αποτελεί γενικότερο χαρακτηριστικό του φαινομένου της εσωτερικής διγλωσσίας, όπως αποδεικνύεται και από την εμπειρία άλλων γλωσσών.^[4] Στο 5.6 επανέρχεται στο θέμα αυτό εξηγώντας ότι ο Αττικισμός, παρά τις ομοιότητες με το Γλωσσικό Ζήτημα του 19ου και του 20ου αιώνα, παρουσιάζει και σημαντικές διαφορές: η Αττική που καλλιεργήθηκε μέσω των γραμματικών και των λεξικών θα πρέπει να αντιμετωπιστεί μάλλον ως γραπτή και λόγια γλώσσα παρά ως νεκρή γλώσσα □ αυτό φαίνεται άλλωστε και από εσωτερικές μεταβολές που δείχνουν αρκετά μεγάλη αποδέσμευση από τους κανόνες της κλασικής γλώσσας. Ακόμη πιο σημαντική διαφορά, όμως, αποτελεί το γεγονός ότι στη ρωμαϊκή εποχή, αντίθετα με τη σύγχρονη, δεν ετίθετο θέμα μαζικής ή έστω κάπως διευρυμένης εκπαίδευσης. Ο αποκλεισμός του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού από την εκπαίδευση, ακόμη και από τη γραφή και ανάγνωση, ήταν δεδομένος και δεν ήταν η εσωτερική διγλωσσία αυτή που δημιουργούσε το πρόβλημα- "το κύριο ζήτημα για τη μορφωμένη μειονότητα ήταν να διατηρήσει την ελληνορωμαϊκή της ταυτότητα μέσω της πολιτισμικής και γλωσσικής συνέχειας και συνοχής με την κλασική (και αργότερα τη χριστιανική) παράδοση □ στόχος που τελικά εξισώθηκε με την εθνική επιβίωση στις σκοτεινές μέρες της τουρκικής καταπίεσης" (α. 86).

Η προσέγγιση του θέματος στις επόμενες φάσεις (βυζαντινή και νεότερη) είναι λιγότερο διεισδυτική. Η αναβίωση του Αττικισμού π.χ. στη βυζαντινή περίοδο ερμηνεύεται από τον Η. κυρίως ως συνέπεια της συρρίκνωσης της Αυτοκρατορίας (βλ. και σσ. 165-166). Η θέση του ως προς τους αττικίζοντες συγγραφείς διαφέρει από τη συνήθη (αττικίζουσα γλώσσα = αποτυχημένη, καθώς τεχνητή και υπερβάλλουσα μίμηση των αττικών προτύπων). Ο συγγραφέας προβάλλει και πάλι την ανάγκη προσεκτικότερου ελέγχου και αξιολόγησης αυτών των κειμένων θεωρώντας ότι οι εκπρόσωποι του κινήματος χρησιμοποιούν δημιουργικά τα κλασικά αττικά πρότυπα ή τα πρότυπα των εκπροσώπων του Α' Αττικισμού. Πιστεύει, δηλ., ότι τα κείμενα αυτά και οι δημιουργοί τους πρέπει να εντάσσονται στο πνεύμα και τις σκοπιμότητες της εποχής τους και να αξιολογούνται με ανάλογα κριτήρια και όχι σε σύγκριση με τα πρότυπα της κλασικής Αττικής. Επίσης, το «Γλωσσικό Ζήτημα» των νεότερων χρόνων, παρόλο που αφιερώνεται σε αυτό όλο το τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου, αντιμετωπίζεται περισσότερο περιγραφικά.

Στο κεφάλαιο για το ελληνικό αλφάβητο, παρόλο που βρίσκεται εκτός του κυρίου σώματος του κειμένου (σσ. ix-xi), αρχίζει η συστηματική πραγμάτευση του θέματος με αισθητά τα πλεονεκτήματα της επιστημονικής κατάρτισης και αντικειμενικότητας του Η. Χωρίς περιττές εξάρσεις, υμνητικές ή μειωτικές, σε δύο σύντομες παραγράφους καθίσταται αμέσως σαφές τι ακριβώς χρωστούν οι Έλληνες στους Φοίνικες και ποια είναι η δική τους καινοτομία, καθώς και τι χρωστούν στο ελληνικό μεταγενέστερα αλφάβητα, όπως το λατινικό: μετά την εξαφάνιση της συλλαβικής μυκηναϊκής γραφής τον 13ο αι. π.Χ., το ελληνικό αλφάβητο αναπτύχθηκε περί τα τέλη του 9ου αιώνα "βάσει μιας ιδιοφυούς προσαρμογής της φοινικικής γραφής, η οποία [...] δεν αποτύπωνε τους φωνηεντικούς φθόγγους. Με τη χρησιμοποίηση όσων συμβόλων απέδιδαν σύμφωνα που δεν υπήρχαν στην Ελληνική, τα φωνήεντα μπορούσαν πια να αντιπροσωπεύονται συστηματικά στη γραφή- έτσι δημιουργήθηκε το πρώτο πραγματικό αλφάβητο" (σ. xix.). Αυτή είναι βέβαια και η ευρύτερα αποδεκτή σήμερα επιστημονική άποψη.^[5]

Η γραφή, η ανασυντεθειμένη κλασική προφορά και η σύγχρονη προφορά παρατίθενται σε σαφείς πίνακες, με σύντομες εξηγήσεις για την ιστορική ορθογραφία και την καθιέρωση του μονοτονικού το 1982. Αμέσως μετά αρχίζει το κύριο σώμα του βιβλίου.

Μέρος I: Αρχαία Ελληνική: από τις Μυκήνες ως την Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία

Το πρώτο μέρος αποτελείται από 6 κεφάλαια:

1. Η Αρχαία Ελληνική και οι διαλεκτοί της (σσ. 3-16)
2. Κλασική Ελληνική: επίσημες και λογοτεχνικές "κοινές" (σσ. 17-23)
3. Η άνοδος της Αττικής διαλέκτου (σσ. 24-31)
4. Η Ελληνική στον Ελληνιστικό κόσμο (σσ. 32-70)
5. Η Ελληνική στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (σσ. 71-101)
6. Η προφορική Κοινή στη Ρωμαϊκή περίοδο (σσ. 102-128)

Με αφορμή αυτή τη διάταξη, παρατηρούμε μια πρώτη αδυναμία του βιβλίου σε επίπεδο δομής: λείπει ένα γενικό εισαγωγικό κεφάλαιο. Τα στοιχεία που θα περιείχε αναμφισβήτητα υπάρχουν, αλλά είναι διάσπαρτα στον πρόλογο, στο κεφάλαιο για το αλφάβητο και κυρίως στην εισαγωγή του πρώτου κεφαλαίου. Η εισαγωγή αυτή (1.1) είναι πραγματικά εξαιρετική, τόσο από την άποψη του περιεχομένου όσο και από την άποψη του τρόπου παρουσίασης· αποτελεί μια νηφάλια και περιεκτική ολική θεώρηση της ιστορίας της Ελληνικής και του Γλωσσικού Ζητήματος, όπως προαναφέραμε. Ακριβώς για αυτόν τον λόγο η ένταξη του στο κεφάλαιο με τίτλο Η Αρχαία Ελληνική και οι διάλεκτοι της το αδικεί. Στην πραγματικότητα αποτελεί εισαγωγή, και μάλιστα σπάνιας ποιότητας εισαγωγή, για ολόκληρο το βιβλίο. Με τη διαίρεση των κεφαλαίων όπως είναι τώρα, είναι πολύ πιθανό ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται, π.χ., για τη Βυζαντινή περίοδο, να μην διαβάσει καθόλου και κάτι τέτοιο θα ήταν κρίμα.

Στην εισαγωγή σκιαγραφείται η προϊστορία του ελλαδικού χώρου με αναφορές για τον μινωικό και τον μυκηναϊκό πολιτισμό και προβάλλεται το γεγονός ότι, μετά την αποκρυπτογράφηση της μυκηναϊκής γραφής, η οποία έδειξε ότι η γλώσσα των Μυκηναίων ήταν η πιο πρόωμη διάλεκτος της Ελληνικής που μας είναι γνωστή, η Ελληνική είναι η ευρωπαϊκή γλώσσα με την μακρότερη καταγεγραμμένη ιστορία. Ο συγγραφέας αναφέρεται και πάλι στην επινόηση του αλφαβήτου με βάση την συλλαβική γραφή των Φοινίκων. Κυρίως όμως, με την ανάλυση του κειμένου μιας πινακίδας που βρέθηκε στην Πύλο, δίνει στον αναγνώστη μια πολύ καλή εικόνα της Μυκηναϊκής, του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η συλλαβική γραφή και της πιθανής προφοράς. Συγχρόνως επισημαίνει ότι, παρά τις αλλαγές στην προφορά, οι ομιλητές της Νέας Ελληνικής (ΝΕ) μπορούν να αναγνωρίσουν τις περισσότερες λέξεις του κειμένου (θρανίο, ελεφάντινος, άνθρωπος, ίππος, πολύπους /πολύποδας, φοινίξ/ φοίνικας). Το μόνο επιπλέον στοιχείο που θα μπορούσε κανείς να ζητήσει θα ήταν μία απεικόνιση της ίδιας της Γραμμικής Β', π.χ. μία φωτογραφία της ίδιας της πινακίδας.

Ξεκινώντας από το γεγονός ότι οι λέξεις αυτές γράφονται ακόμα ακριβώς όπως τον 5ο π.Χ. αι., αναφέρεται στην ιστορική ορθογραφία. Τονίζει το γεγονός ότι η αίγλη της Αθήνας και των έργων που γράφτηκαν εκεί κατά την κλασική εποχή, οδήγησε σε μία τάση για τη διατήρηση της γλώσσας σε μορφή όσο το δυνατόν πλησιέστερη προς εκείνη της κλασικής Αττικής. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την εσωτερική/κοινωνική διγλωσσία ή διμορφία (diglossia), την απόκλιση δηλαδή μεταξύ προφορικού και γραπτού λόγου, για την οποία έγινε ήδη λόγος, και τη δημιουργία της ιδέας (δυστυχώς κοινής σε πολλούς πολιτισμούς και όχι αποκλειστικά χαρακτηριστικής των Ελλήνων και ελληνοφώνων) ότι οι μεταβολές στη γλώσσα αποτελούν παρακμή.

Αναφέρεται επίσης στις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο ιστορικός γλωσσολόγος, λόγω ακριβώς της προσπάθειας να μην εμφανίζονται στον γραπτό λόγο οι μεταβολές του προφορικού, και στην ανάγκη να καταφεύγει στα ορθογραφικά, γραμματικά και συντακτικά λάθη για να εντοπίσει το είδος και τη χρονολογική σειρά των μεταβολών.

Η παρουσίαση της διαλεκτικής συγκρότησης της Αρχαίας Ελληνικής (ΑΕ), ενός θέματος με εγγενή σχολαστικά στοιχεία, ζωντανεύει αμέσως με την περιγραφή των γλωσσικών εμπειριών μιας ομάδας

ταξιδιωτών που ξεκινάει από την Αθήνα του 5ου αιώνα και κινείται προς διάφορες κατευθύνσεις - βοηθάει πολύ και ο χάρτης των αρχαίων διαλέκτων από τον Hall (1995). Επισημαίνεται η μοναδικότητα της Ελληνικής ως προς την τόσο καλά τεκμηριωμένη εικόνα των διαλέκτων (η οποία οφείλεται στην πολιτικοοικονομική οργάνωση κατά πόλεις -κράτη), εκτίθενται τα θεωρητικά και πρακτικά προβλήματα της έρευνας, τα δύο βασικά είδη προσέγγισης (συνολική περιγραφή κάθε διαλέκτου □ μελέτη των ισογλώσσων και κατασκευή "οικογενειακού δέντρου"), η βασική βιβλιογραφία και η κρατούσα κατά τον συγγραφέα άποψη: ότι οι Έλληνες δεν εισέβαλαν στον Ελληνικό χώρο κατά κύματα (Ιωνες-Αιολείς-Δωριείς), αλλά μάλλον ήρθαν όλοι μαζί, ίσως μιλώντας ήδη διαφορετικές διαλέκτους.^[6] Η Ελληνική συνολικά είναι προϊόν της επαφής της διαλέκτου ή των διαλέκτων των Ινδοευρωπαίων Ελλήνων με τη γλώσσα ή τις γλώσσες των αυτοχθόνων.

Εκτός από τη γεωγραφική διάσπαση της ΑΕ σημαντική είναι η αναφορά (κεφ. 2) στο θέμα των επίσημων και λογοτεχνικών κοινών, καθώς η σύνδεση κάθε γραμματειακού είδους με μία ορισμένη τοπική διάλεκτο (εκείνη του τόπου όπου πρωτοεμφανίστηκε) και η δημιουργία με τον τρόπο αυτό "λογοτεχνικών διαλέκτων" αποτελεί χαρακτηριστικό αποκλειστικά της ελληνικής γλώσσας.

Από τα πολύ εύστοχα σημεία του κεφαλαίου είναι η παρατήρηση ότι δεν φαίνεται να υπήρχαν στον ελληνόφωνο χώρο κοινωνιογλωσσικές διακρίσεις των διαλέκτων, τουλάχιστον μέχρι την κλασική εποχή, κυρίως λόγω της οργάνωσης σε πόλεις-κράτη. Στην Ιωνία φαίνεται ότι οι διάφορες πόλεις είχαν υιοθετήσει από νωρίς ένα είδος Κοινής στις μεταξύ τους επαφές, αλλά οι πρώτες διάλεκτοι με πανελλήνιο κύρος φαίνεται ότι ήταν οι λογοτεχνικές.

Η πρώτη από αυτές ήταν η γλώσσα του Ομήρου· μετά από σύντομες πληροφορίες για τον χαρακτήρα της επικής ποίησης, την ταυτότητα του ποιητή των επών και τη γλώσσα (η τελική μορφή που έφτασε ως εμάς και καταγράφηκε στην Αττική κατά την Αρχαϊκή εποχή είναι κυρίως Ιωνική αλλά με πολλά άλλα στοιχεία) ο συγγραφέας εξηγεί την τεράστια και διαχρονική επίδραση τους με βάση το γεγονός ότι τα ομηρικά έπη αποτελούσαν τον ακρογωνιαίο λίθο της εκπαίδευσης και το ότι ο φορμουλαϊκός χαρακτήρας του έπους (της προφορικής ποίησης γενικότερα) ευνοεί την διατήρηση αρχαϊκών και διαλεκτικών στοιχείων.

Συζητείται η ανάπτυξη άλλων ειδών ποίησης (κυρίως λυρικής) και των διαλέκτων με τις οποίες συνδέθηκαν λόγω της καταγωγής τους, καθώς και η δημιουργία του νέου αττικού είδους, της τραγωδίας (σε Αττική διάλεκτο, αλλά με γλωσσικά στοιχεία από την Δωρική στα χορικά, καθώς και ιωνικά και ομηρικά σε άλλα μέρη). Το κύρος των δραματικών και αργότερα άλλων κειμένων που γράφτηκαν στην Αττική διάλεκτο ήταν το πρώτο βήμα για την καθιέρωση της σε πανελλήνιο επίπεδο, η οποία ολοκληρώνεται με την εξάπλωση της ως διοικητικής γλώσσας.

Η Ιωνία, όπως αναφέρεται στο 2.3 (Επίσημη και λόγια Ιωνική), ήταν τόσο το κέντρο της εμπορικής ανάπτυξης όσο και το λίκνο της επιστήμης και της φιλοσοφίας και γενικότερα της άνθησης του ελληνικού πολιτισμού. Εκεί γράφονται τα πρώτα πεζά κείμενα, στη ντόπια Ιωνική διάλεκτο, αλλά με ενδιαφέρουσες αποκλίσεις, οι οποίες φαίνεται να βρίσκονται πιο κοντά στην ομιλούμενη παρά στην επίσημη Ιωνική, όπως μας είναι γνωστή από τις επιγραφές (π.χ. ουρανικά σύμφωνα αντί των αναμενόμενων χεολικών στα *κως*, *κόττε* κλπ., που προέρχονται από το Ινδοευρωπαϊκό χειλοϋπερωϊκό σύμφωνο *k^w). Γίνεται αναφορά στους περιφημους Ίωνες λογίους (Αντίοχο, Ελλάνικο, Ιπποκράτη κλπ.), με ιδιαίτερη έμφαση στον Ηρόδοτο και στις επιδράσεις που είχε κυρίως το δικό του έργο στον Αττικό πεζό λόγο.

Και στην Άνοδο της Αττικής (κεφ. 3) φαίνεται η ικανότητα του Η. να δίνει σύντομα και απλά μία σαφέστατη γενική εικόνα, εντάσσοντας τις γλωσσικές εξελίξεις στο ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο. Ακόμη και όταν δεν παρέχει νέες πληροφορίες, συνθέτει τις γνωστές με μια νέα και συνολική ματιά. Συνδέει π.χ. την ακμή της Αττικής διαλέκτου με την ακμή της Αθήνας μετά τους Περσικούς πολέμους (αθηναϊκή ηγεμονία-κυριαρχία σε πολλά νησιά του Αιγαίου), αλλά και με το δημοκρατικό της πολίτευμα, με την εύστοχη παρατήρηση ότι

αυτό δίνει ώθηση στην ανάπτυξη της ρητορικής τέχνης, καθώς αποκτά ζωτική σημασία η δημόσια συζήτηση και η υποστήριξη των απόψεων του κάθε πολίτη. Τη συνδέει επίσης και με την ανάπτυξη για πρώτη φορά ηθικής φιλοσοφίας, αποτέλεσμα της κρισιμότητας των ηθικών προβληματισμών για όλους τους πολίτες, που είναι υπεύθυνοι για τη λήψη αποφάσεων. Και τα δύο αυτά γεγονότα (ηγemonία-δημοκρατία) συμβάλλουν στο να γίνει η Αθήνα πνευματικό κέντρο πράγμα που οδηγεί στη συγκέντρωση δασκάλων (σοφιστών) και στην άνθηση της λογοτεχνίας και γενικότερα του γραπτού λόγου, ιδίως, αλλά όχι αποκλειστικά, του πεζού (φιλοσοφία, ρητορική, ιστορία, δράμα).

Στη σύντομη παρουσίαση του καθενός από τα είδη αυτά προτάσσεται η ρητορική, καθώς η επίδραση της ήταν τεράστια σε όλες τελικά τις μορφές λόγου, ακόμα και του ποιητικού (τραγωδία) και κυρίως στη φιλοσοφία, στα πλαίσια της οποίας αναπτύσσεται το νέο γραμματολογικό είδος του φιλοσοφικού διαλόγου. Μετά από μία ανάλυση του ύφους των κλασικών ρητόρων καταλήγει με την ακόλουθη ενδιαφέρουσα παρατήρηση:

«Η πιο σημαντική ίσως μορφή στο χώρο ήταν τον Ισοκράτη, ο οποίος, αν και μαθητής του Γοργία [...] διαμόρφωσε ένα τεχνικά πολύ εξελιγμένο ύφος, αν και ίσως κάπως "πεζό", ανούσιο, για τα σύγχρονα γούστα, με έμφαση στην καθαρή άρθρωση, την αποφυγή "ποιητικών" εκφράσεων (συνήθως Ιωνικών), την διαφάνεια των προτάσεων μέσα στις πολύπλοκες περιόδους και αποφυγή των ρυθμικών ενισχύσεων του μηνύματος. Η επιρροή του στον Κικέρωνα και μέσω αυτού στον Ευρωπαϊκό πεζό λόγο είναι καθοριστική.» (σσ. 25-26).

Είναι ενδιαφέρον ότι, παρά τον γνωστό αρχαιοκεντρισμό της παραδοσιακής παιδείας στην Ελλάδα, σπάνια γίνονται τόσο συγκεκριμένες παρατηρήσεις για την ουσιαστική επίδραση των κλασικών στον ευρωπαϊκό πολιτισμό.

Καθώς τα λογοτεχνικά είδη αναπτύσσονται, σε ένα καθαρά αθηναϊκό περιβάλλον, η γλώσσα απελευθερώνεται όλο και περισσότερο από τις Ιωνικές επιδράσεις, παρόλο που μερικά Ιωνικά χαρακτηριστικά έχουν γίνει πια αναπόσπαστο στοιχείο του "φροντισμένου" λόγου. Το γεγονός ότι δεν έχει σωθεί πεζό έργο σε άλλη διάλεκτο δείχνει ότι στο τέλος της κλασικής εποχής τα Αττικά γράμματα κυριαρχούσαν απόλυτα σε όλον τον ελληνικό χώρο, ακόμα και στην ιστορία, που αρχικά ήταν καθαρά Ιωνικό είδος.

Τέλος, με ενδιαφέροντα τρόπο εκτίθεται η ανάμειξη Ιωνικών στοιχείων στην Αττική κατά την εξάπλωση της και τη χρήση της στη διοίκηση (Μείζων Αττική), και η δημιουργία ποικιλιών, που φαίνεται καθαρά τόσο στο παράδειγμα μιας συνθήκης μεταξύ Αθηναίων και Χαλκιδέων, όπου οι λόγοι των πολιτών έχουν νεότερικά στοιχεία σε σχέση με τον όρκο, όσο και στο απόσπασμα από τον Αριστοφάνη (552/706 K-A), όπου σχολιάζεται η ενδοαθηναϊκή ποικιλία: "διάλεκτον ἔχοντα, μέσσην τῆς πόλεως, οὐτ' ἄστειαν ὑποθηλυτέραν οὐτ' ἀνελεύθερον ὑπαγροικότεραν" (σ. 30).

Με το τέταρτο κεφάλαιο (Η Ελληνική στον ελληνιστικό κόσμο) πλησιάζουμε πια στην εποχή όπου εστιάζεται το ενδιαφέρον του συγγραφέα. Τα κεφάλαια 4-6 πραγματεύονται την Κοινή όπως διαμορφώνεται στην Ελληνιστική και στη Ρωμαϊκή περίοδο.

Τα εισαγωγικά μέρη παρουσιάζουν τις αρετές που έχουμε αναφέρει πολλές φορές. Στο 4.1 εξηγείται η δημιουργία, μετά τις κατακτήσεις του Μεγάλου Αλεξάνδρου, της Κοινής με βάση τη Μείζονα Αττική, λόγω της υιοθέτησης από τους Μακεδόνες βασιλείς της Αττικής ως επίσημης γλώσσας, χάρη στο αυξημένο κύρος της.

Αυτό που λείπει σε σχέση με προηγούμενα (1.2) και επόμενα (8.2) κεφάλαια είναι ένας χάρτης με την εξάπλωση της Κοινής και την επαφή της με τις άλλες γλώσσες. Σε σχέση με τη δομή παρατηρούμε ότι θα

μπορούσε να ενταχθεί εδώ μία πρώτη αναφορά στη δημιουργία των βασιλείων των επιγόνων και στον ζωτικό ρόλο που έπαιξαν σε σχέση με την εξέλιξη της γλώσσας, όπως ο ίδιος επισημαίνει σε άλλα σημεία, καθώς και τα περί ιδιαιτερότητας του κλίματος της Αιγύπτου, στο οποίο οφείλεται η διατήρηση των παπύρων και οι πολύτιμες πληροφορίες που αποκομίζουμε από αυτούς. Ως προς τη δομή, υπάρχει επίσης μία ασυμμετρία μεταξύ της Κοινής στον Ελληνιστικό κόσμο, η οποία αντιμετωπίζεται ενιαία σε ένα κεφάλαιο, και της Κοινής στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, για την οποία υπάρχει ένα δεύτερο κεφάλαιο αφιερωμένο στην προφορική γλώσσα. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν εξετάζεται ο προφορικός λόγος της Ελληνιστικής περιόδου αντίθετα και αυτό είναι μία από τις αρετές του βιβλίου, δίνεται πολύ μεγάλο βάρος στη σχέση γραπτού και προφορικού λόγου και στον βαθμό στον οποίο ο τελευταίος μπορεί να ανακληθεί μέσα από τον γραπτό. Το γεγονός αυτό όμως συσκοτίζεται από τον τρόπο διαίρεσης των κεφαλαίων.

Μία πιθανή ένσταση θα ήταν ότι εξετάζονται σε κάποια έκταση μεμονωμένα γλωσσικά φαινόμενα (π.χ. το έναρθρο απαρέμφατο, τα κλιτικά κ.λπ.), των οποίων η επιλογή φαίνεται αυθαίρετη. Στην πραγματικότητα δεν συμβαίνει αυτό- τα φαινόμενα επιλέγονται, επειδή αφ' ενός είναι πολύ σημαντικά ως γλωσσικές μεταβολές και αφ' ετέρου έχουν μελετηθεί ιδιαίτερα και σε βάθος (πράγμα που φυσικά δεν είναι άσχετο με τη σημασία τους ως γλωσσικών μεταβολών).

Τα παραδείγματα που επιλέγει για να δείξει τις γλωσσικές μεταβολές είναι άφθονα σχετικά με την έκταση του βιβλίου και εξαιρετικά επιτυχημένα. Μπορεί να πάρει κανείς μια ιδέα αν δει τη συσχέτιση του παραδείγματος (1) στο κεφ. 4.4.2 ("Εκκοινισμός" (Koineization): η περίπτωση της Βοιωτικής) και του παραδείγματος (8) στο κεφ. 5.7 (Η επίσημη Κοινή στην περίοδο της Ρωμαϊκής δημοκρατίας). Το πρώτο είναι μία πράξη απελευθέρωσης δούλου, γραμμένη στην τοπική διάλεκτο, με ορισμένα στοιχεία που έχουν παρεισφρήσει από την Κοινή, το δεύτερο μία απόφαση της Ρωμαϊκής Συγκλήτου από την ίδια εποχή, αλλά στην Κοινή, με ελαφρές επιδράσεις από την Λατινική.

Στα επόμενα κεφάλαια εξηγείται λεπτομερέστερα η διάδοση της Μείζονος Αττικής ως γλώσσας της διοίκησης και η απώλεια όλο και περισσότερων καθαρά τοπικών στοιχείων, που οδήγησε στη γνωστή μορφή της Κοινής. Επισημαίνεται παράλληλα η προφορική χρήση της Κοινής και η εξάπλωση της, αρχικά στις ανώτερες και μέσες τάξεις και μετά γενικότερα, ακόμη και στον ελλαδικό χώρο, όπου υπερίσχυσε των τοπικών διαλέκτων. Στα πλαίσια αυτά τονίζεται ότι η Κοινή δεν ήταν μόνο η επίσημη γραπτή γλώσσα, αλλά η υπερκείμενη ποικιλία, στην κορυφή μιας πυραμίδας αποτελούμενης από στρώματα ποικιλιών μικρότερου κύρους, οι οποίες εξελίχθηκαν υπό την επίδραση της. Η Κοινή ακολουθεί στο σημείο αυτό τη συνήθη διαγλωσσικά εξέλιξη τέτοιων γλωσσικών ποικιλιών.^[7] Όπως φαίνεται στο Δεύτερο Μέρος, υπάρχει εδώ μία ουσιαστική διαφορά από τη λόγια Βυζαντινή Κοινή (βλ. σ. 167).

Οι τοπικές διάλεκτοι ήταν καταδικασμένες λόγω της χρήσης της Κοινής από την κεντρική διοίκηση σε συνδυασμό με την κλασική παιδεία. Η διείσδυση, ακολουθώντας το γενικότερο σχήμα εξάπλωσης της Κοινής, ξεκινά από τα ανώτερα και μέσα στρώματα και διαχέεται σταδιακά προς τα κάτω, καθώς η εσωτερική διγλωσσία αρχίζει να επιδρά στις τοπικές διαλέκτους, όπως φαίνεται από τον αυξανόμενο αριθμό στοιχείων της Κοινής στις σχετικές επιγραφές. Οι περιοχές που αντιστάθηκαν στην εξάπλωση της Αττικής Κοινής ήταν εκείνες στις οποίες αναπτύχθηκαν Δωρικές Κοινές: τα νησιά του Νοτίου Αιγαίου, με κέντρο τη Ρόδο, και η Αχαϊκή Συμπολιτεία. Η Τσακωνική είναι ίσως το μόνο ζωντανό δείγμα της μεταβατικής περιόδου, από την οποία πρέπει να πέρασαν όλες οι τοπικές διάλεκτοι πριν "εκκοινισθούν".

Η επιβολή της Κοινής, τόσο επειδή ήταν απαραίτητη για κάθε θέση στη διοίκηση ή στο στρατό, όσο και επειδή προβλήθηκε ως ο φορέας και εκφραστής της κοινής ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς, οδήγησε στη σταδιακή υιοθέτηση της ως προφορικής γλώσσας από όλα τα στρώματα. Οι πάπυροι, ακόμη και οι πιο άτυποι σε ύφος, μαρτυρούν πολύ καλή γνώση της Ελληνικής. Το αποτέλεσμα της εξάπλωσης της ήταν ότι η Κοινή άρχισε από νωρίς να εξελίσσεται αυθύπαρκτα.

Οι παρατηρήσεις αυτές υποστηρίζονται με την παρουσίαση συγκεκριμένων φαινομένων (την ανάπτυξη απαραιμφοτικών δομών και την επέκταση της χρήσης του έναρθρου απαραιμφοτικού), μέσω κειμένων που χρησιμεύουν ως βάση για την παρατήρηση και άλλων φαινομένων. Οι φωνητικές μεταγραφές των κειμένων παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον: ο Η. προσπαθεί να ποτυπώσει τις φωνολογικές μεταβολές που γνωρίζουμε ότι πρέπει να είχαν ήδη πραγματοποιηθεί και την προφορά της εποχής. Εδώ η προσφορά του βιβλίου είναι μεγάλη: παρόλο που τα στοιχεία αυτά είναι γνωστά στους ειδικούς, πολύ σπάνια συναντούμε μεταγραφές ολόκληρων κειμένων και αυτό γιατί κατά την ανάγνωση οι μεν Έλληνες εφαρμόζουν τη σύγχρονη προφορά, οι δε υπόλοιποι την ερασμιακή.

Στο 4.7, που ασχολείται με την Κοινή ως λόγια γλώσσα, επισημαίνεται ότι πολλοί μελετητές αρνούνται την ύπαρξη λόγιας Κοινής και μιλούν για εκδοχή της Αττικής, αλλά ο Η. υποστηρίζει ότι οι διαφορές είναι τέτοιες που μας υποχρεώνουν να θεωρήσουμε τη γλώσσα π.χ. του Πλουτάρχου και του Πολυβίου Κοινή. Το ίδιο ισχύει για τα "τεχνικά" κείμενα φιλοσόφων, μαθηματικών και επιστημόνων. Απόδειξη άλλωστε αποτελούν τα δύο κινήματα που δημιουργήθηκαν ως αντίδραση στην Κοινή: ο Αττικισμός και ο Ασιανισμός, οι οποίοι αναλύονται συνοπτικά και πολύ κατατοπιστικά. Τα δύο είδη που καλλιέργησαν ιδιαίτερα την Κοινή ήταν το εντελώς νέο μυθιστόρημα και η "Νέα" Αττική Κωμωδία. Τα δείγματα κειμένων από την τελευταία χρησιμοποιούνται και πάλι για την επισημάνση των νεοτερισμών της Κοινής. Η επιλογή των δύο φαινομένων που αναλύονται (οι (εγ)κλιτικοί τύποι των αντωνυμιών και η κατίσχυση των Αορίστων α' μέσω της αναλογικής πίεσης προς τους ισχυρούς Αορίστους β'), παρόλο που δεν δηλώνεται ρητά, δεν είναι τυχαία, αφού και τα δύο αποτελούν χαρακτηριστικά διαφοροποιητικά στοιχεία της Νέας Ελληνικής (NE) ως προς την Αρχαία.

Σχετικά με τις παρεμβολές από άλλες γλώσσες, εξετάζεται κατ' αρχήν η μετάφραση των Εβδομήκοντα και με επιτυχημένους παραλληλισμούς αποδεικνύεται ότι πολλά από τα χαρακτηριστικά που αποδίδονταν παλαιότερα στην επίδραση της ανήκουν στην Κοινή. Το ίδιο ισχύει και για πολλές από τις υποτιθέμενες παρεμβολές από τις τοπικές γλώσσες που προκύπτουν από δείγματα άτυπου λόγου της Αιγύπτου και της Μικράς Ασίας. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει την εξάπλωση της Κοινής στον προφορικό λόγο, με περιορισμένες παρεμβολές από την εκάστοτε τοπική γλώσσα.

Στο εξαιρετικά ενδιαφέρον κεφάλαιο 4.11 εξετάζονται λεπτομερώς αποσπάσματα από παπύρους και επισημαίνονται οι μεταβολές σε σχέση με την κλασική Αττική. Όλο το τέταρτο κεφάλαιο οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πολλές από τις μεταβολές που χαρακτηρίζουν τη NE σε σχέση με την ΑΕ είχαν ήδη ξεκινήσει από την Ελληνιστική Κοινή για να ολοκληρωθούν στη Ρωμαϊκή και στη Βυζαντινή περίοδο. Σημαντική είναι η επισημάνση ότι η άνοδος του Αττικισμού αναχαιτίζει την εξέλιξη της Κοινής ως λόγιας γλώσσας, περιορίζοντάς την στη γλώσσα της διοίκησης και στα καινοτόμα τεχνικά είδη, όπως τα χρονικά και οι βίοι των αγίων.

Στα σχετικά με τη ρωμαϊκή περίοδο, διαφαίνεται ξανά η ικανότητα του συγγραφέα να παρουσιάζει με συντομία, ακρίβεια και ενάργεια τους παράγοντες που συντελούν στην εξέλιξη της γλώσσας. Από τα καλύτερα σημεία είναι τα όσα αναφέρονται στη σχέση των Ρωμαίων με την Ελληνική. Και πάλι χωρίς εξάρσεις περί ανωτερότητας της Ελληνικής δίνει την εικόνα της κατ' άστασης με ένα συντομώτατο παράθεμα από τον Κλαύδιο του Σουητώνιου (42. 2: "ξέρεις και τις δυο μας γλώσσες-utroque sermone nostro") και με την πληροφορία ότι ο Πλούταρχος δίδασκε στη Ρώμη επί 15 χρόνια χωρίς να αισθανθεί την ανάγκη να μάθει Λατινικά. Στο συντομώτατο 5.4 (Romanitas and Hellenismos) αποδίδει θαυμάσια τη μη εθνοκεντρική αντίληψη των Ρωμαίων περί πολιτισμού, δηλαδή το γεγονός ότι δεν απέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην καταγωγή και στη γλώσσα, αλλά περισσότερο στα έθιμα και στο δίκαιο, πράγμα που εύκολα οδήγησε στην αρχικά ανεπιφύλακτη αποδοχή του ελληνικού πολιτισμού και επομένως στην απρόσκοπτη εξέλιξη της γλώσσας- δεν παραλείπει πάντως να αναφερθεί και στην κατοπινή ανησυχία των Ρωμαίων σχετικά με τη διατήρηση της Ρωμαϊκής ταυτότητας και στην επακόλουθη διάκριση μεταξύ των παλαιών 'αληθινά πολιτισμένων' και των σύγχρονών τους, 'επιπόλαιων', Ελλήνων. Υποστηρίζει επίσης ότι η ρωμαϊκή αυτή

αντίληψη βρίσκεται σε αντίθεση με εκείνη των Ελλήνων, οι οποίοι ανέκαθεν έδιναν σημασία στην κοινή καταγωγή, θρησκεία και γλώσσα και δεν πείστηκαν ποτέ ούτε ότι οι οποιοιδήποτε βάρβαροι μπορούσαν να γίνουν πραγματικοί Έλληνες ούτε ότι οι ίδιοι μπορούσαν να χάσουν την ελληνικότητα τους. Ο θαυμασμός μάλιστα των Ρωμαίων για τον ελληνικό πολιτισμό έδωσε ακόμη μεγαλύτερη ώθηση στη "νοσταλγία" για το παρελθόν που χαρακτηρίζει τη Ρωμαϊκή περίοδο.

Εξίσου καλό μέρος είναι το πολύ εκτενέστερο 5.5 (Ο Αττικισμός και η Δεύτερη Σοφιστική) στο οποίο αναφερθήκαμε ήδη (σ. 152). Ξεκινά από την άνθηση της ρητορικής, με διαφορετικά κίνητρα από την κλασική εποχή, καθώς απέβλεπε είτε στον εορτασμό δημόσιων γεγονότων είτε στην προσέλκυση Μαικητών και γενικά οικονομικών υποστηρικτών. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την άνοδο στον θρόνο μιας σειράς φιλελλήνων αυτοκρατόρων, που έφερε οικονομική άνθηση και αναπτέρωση του ηθικού των Ελλήνων, οδήγησε στην καλλιέργεια της ρητορικής ως ψυχαγωγικής τέχνης. Οι σοφιστές έγιναν περιζήτητοι ως δάσκαλοι και ως ψυχαγωγητές (ο Η. μάλιστα κάνει ασυνήθιστους αλλά πολύ επιτυχημένους παραλληλισμούς με τους σύγχρονους σταρ της ροκ) και έμελλαν "να καθορίσουν τον τρόπο σκέψης της ελληνικής ελίτ σχετικά με τη γλώσσα και τη λογοτεχνία για τα επόμενα 1800 χρόνια" (σ. 80). Εξηγούνται οι λόγοι για τους οποίους εμφανίστηκαν οι γραμματικές και τα λεξικά (η ανάγκη για καθοδήγηση σε μια μορφή της γλώσσας που δεν ήταν πια άμεσα προσιτή) και υπογραμμίζονται οι πολύτιμες πληροφορίες που παίρνουμε έμμεσα (από τις προτροπές και τις προειδοποιήσεις των γραμματικών) για τις υπό εξέλιξη μεταβολές. Τα "λάθη", κυρίως παρεμβολές από την Κοινή, ήταν αναπόφευκτα ακόμη και για τους πιο καταρτισμένους συγγραφείς.

Η ανάλυση του γραπτού λόγου ξεκινά από τις επίσημες χρήσεις, με δείγματα διοικητικών κειμένων και περνά στη "δημώδη" λογοτεχνία, με δείγματα από τον Επίκτητο και από την Καινή Διαθήκη. Εξετάζεται τέλος η γλώσσα μεταγενέστερων χριστιανικών κειμένων: των Πατέρων της Εκκλησίας και των συγγραφέων του 5ου αιώνα Καλλινίκου (ο οποίος γράφει σε πολύ απλή σύγχρονη γλώσσα) και Θεοδωρήτου (ο οποίος γράφει στην Αττική). Επισημαίνονται μεταβολές, σχολιάζονται διαφορές ύφους και βέβαια γίνεται η απόδοση της προφοράς με φωνητική μεταγραφή. Ορισμένες από τις αποδόσεις φαίνονται ίσως τολμηρές, οι περισσότερες όμως δικαιολογούνται στο κεφάλαιο που ακολουθεί.

Τα κεφάλαια 6.1 και 6.3 αποτελούν την σαφέστερη ίσως περιγραφή και ερμηνεία των φωνολογικών μεταβολών της Ελληνιστικής και της Ρωμαϊκής περιόδου που διαθέτουμε, τουλάχιστον σε τόσο περιορισμένη έκταση. Παρατίθεται πλήθος αποσπασμάτων από κείμενα που στηρίζουν την ανάλυση που προηγήθηκε και παρέχουν στοιχεία και για μορφολογικές και συντακτικές μεταβολές. Έμφαση δίνεται στη σειρά των όρων και τη θέση των κλιτικών τύπων των αντωνυμιών, στην εμφάνιση συμπληρωμάτων που εισάγονται με το ίνα, στην κλίση των ονομάτων, στην απώλεια της δοτικής, στη σύγκλιση και τελικά τη συγχώνευση αορίστου και παρακειμένου, στην απώλεια ορισμένων μετοχών.

Αυτό που, όπως πιστεύουμε, λείπει από το Πρώτο Μέρος □ και από τα επόμενα □ θα ήταν συγκεντρωτικοί και, ει δυνατόν, χρονολογικοί, πίνακες των μεταβολών που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου. Τα στοιχεία υπάρχουν και είναι δυνατόν να συγκεντρωθούν από τον αναγνώστη, αλλά μία συνολική και σχηματική παρουσίαση θα ήταν εξαιρετικά χρήσιμη.

ΜΕΡΟΣ II: Βυζάντιο: από τον Κωνσταντίνο Α' ως τον Μωάμεθ τον Πορθητή

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου (κεφ. 7-12, σσ. 131-290) είναι αφιερωμένο στην ιστορία της Ελληνικής κατά την (πρώιμη και όψιμη) μεσαιωνική περίοδο. στην οποία ο Η. ρίχνει κυρίως το βάρος της συγγραφής του, επειδή, όπως ο ίδιος σημειώνει στον πρόλογο, η περίοδος αυτή παρέμενε μέχρι τώρα αρκετά παραμελημένη και για πολλούς "κλειστό βιβλίο" (σ. xvi).

Κύρια χαρακτηριστικά και στο τμήμα αυτό είναι τα ακόλουθα:

- α) Ο συγγραφέας δίνει έμφαση στην κοινωνική διάσταση της γλώσσας είτε διακρίνοντας ύφη και επίπεδα χρήσης της γλώσσας ανά περίοδο, είτε συνδυάζοντας την εξωτερική με την εσωτερική ιστορία της γλώσσας, εντάσσοντας δηλαδή τη γλώσσα και τον φορέα-ομιλητή στο κοινωνικό και ιστορικό γίνεσθαι της εποχής.
- β) Η προσέγγιση των γλωσσικών μεταβολών περιλαμβάνει κυρίως τα φωνολογικά, μορφολογικά και συντακτικά φαινόμενα που προσδιορίζουν κάθε εποχή και ιδιαίτερα εκείνα μέσω των οποίων εκδηλώνεται η μετάβαση από τη μία γλωσσική περίοδο στην άλλη.
- γ) Παρά τη γλωσσολογική κατεύθυνση του βιβλίου και την αναμενόμενη αναζήτηση των δεδομένων στα κείμενα που απηχούν τη ζωντανή / προφορική παράδοση της γλώσσας δεν παραβλέπονται και οι μαρτυρίες ορισμένων λογίων κειμένων.

Αναλυτικά, τα κεφάλαια που περιλαμβάνονται στο β' μέρος έχουν ως εξής:

Το 7ο κεφάλαιο (Ιστορικό πρελούδιο) αποτελεί συνοπτική ιστορική εισαγωγή για τη Βυζαντινή περίοδο και περιλαμβάνει το υπερχλιετές διάστημα από τον 3^ο μέχρι τον 15^ο μ.Χ. αι. (Αλωση της Πόλης). Πρόκειται για μια πολύ κατατοπιστική και γλαφυρή περιγραφή των κυριότερων γεγονότων που διαμόρφωσαν την ιστορία του Βυζαντίου, χωρίς την οποία ο αμύητος αναγνώστης θα δυσκολευόταν αρκετά να παρακολουθήσει την εξαιρετικά πολύπλοκη περιγραφή και αντιπροσώπευση των μορφών της γλώσσας στη μακρά και πολυκύμαντη αυτή ιστορική διαδρομή.

Η γλωσσική χαρτογράφηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας σε όλη τη διάρκεια της επιχειρείται στο 8ο κεφάλαιο (Η Ελληνική στη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Τα σπουδαιότερα ζητήματα). Εδώ προβάλλεται ο κυρίαρχος ρόλος της Ελληνικής με τα ρεύματα που επικράτησαν κατά τη χρήση της από τους γηγενείς και μη λαούς (γλωσσικές τάσεις, δημιουργία κοινής κ.λπ.). Στην ουσία, επιχειρείται μια συνολική κοινωνιο-γλωσσολογική προσέγγιση με στόχο τη διάκριση των διαφόρων επιπέδων χρήσης της Ελληνικής σε όλη τη διάρκεια της Βυζαντινής περιόδου. Εξετάζονται, καταρχήν, σχέσεις γλώσσας και «ελληνικής ταυτότητας» καθώς και επιρροές της Ελληνικής στους αλλόγλωσσους πληθυσμούς του Βυζαντίου. Κυρίως, όμως, προτείνεται από τον Η. η διαίρεση της γλώσσας ως προς τα ύφη ή τα επίπεδα χρήσης στον προφορικό και γραπτό λόγο, που ορίζονται και εκπροσωπούνται ως εξής:

- α. υψηλό αττικίζον ύφος (Άννα Κομνηνή, Νικήτας Χωνιάτης)^[8]
- β. δημώδες /vernacular (Διγενής Ακρίτης-παραλλαγή Εσκοριάλ, Πτωχοπρόδρομος, χρονικά 14^{ου}-15^{ου} αι., μυθιστορίες, άλλα πεζά κείμενα όπως ιατροσόφια, ωροσκόπια, ταξιδιωτικοί οδηγοί)
- γ. κοινή (δηλ. γραπτή λόγια κοινή): δεν αποτελεί ενιαίο γραπτό ύφος, αλλά περιλαμβάνει πολλές επιμέρους υποδιαίρεσεις:
 - (i) υψηλό λόγιο ύφος (Ψελλός)
 - (ii) ακαδημαϊκό επιστημονικό (Φώτιος: "Βιβλιοθήκη", Κων/νος Ζ' Πορφυρογέννητος: "Περί βασιλείου τάξεως", "Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν", Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, Μάξιμος Πλανούδης, Θεόδωρος Μετοχίτης)
 - (iii) εκκλησιαστικό
 - (iv) επίσημο διοικητικό
 - (v) απλούστερο ύφος, πλησιέστερο στον προφορικό λόγο (Στρατηγικόν του Κεκαυμένου, Χρονογραφίες, Βίοι αγίων μέχρι τον 10^ο-11^ο αι.).

Η διαστρωμάτωση των υφών αποτελεί προφανώς μια οριζόντια θεώρηση των διαφόρων χρήσεων της Ελληνικής, όπως μαρτυρούνται από τις αντίστοιχες γραπτές πηγές της εποχής, αλλά εμπεριέχεται συγχρόνως, χωρίς να δηλώνεται στους τίτλους των ενότητων, και η κάθετη (ιστορική) διάσταση του θέματος. Ο συνδυασμός αυτός, αν και δυσκολότερος από τις συνήθεις απλουστευτικές ιστορικές αναφορές στη γλώσσα του Βυζαντίου, συμβάλλει στην κατανόηση των πολύπλοκων γλωσσικών συσχετισμών μιας τόσο μεγάλης περιόδου. Αξίζει, πάντως, να επισημανθεί ότι σε όλη αυτή την ποικιλία των κειμένων και των

αντιπροσωπευόμενων υφών δεν θα ήταν σωστό να υποθέσει κανείς απόλυτες ή διαυγείς οριοθετήσεις. Στην πραγματικότητα, πρόκειται για τάσεις που εξυπηρετούν τις διάφορες (κυρίως γραπτές) γλωσσικές ανάγκες και που συχνά, σύμφωνα με τους ειδικούς, συνυπάρχουν στα κείμενα και δημιουργούν προβλήματα κατάταξης.^[9]

Ενδεικτική για την οικουμενικότητα του Βυζαντίου αλλά και τους διαγλωσσικούς συσχετισμούς του συγγραφέα είναι η τελευταία ενότητα (8.6) του κεφαλαίου, η οποία αναφέρεται σε θέματα επαφής και αλληλεπίδρασης της Ελληνικής με τις άλλες γλώσσες των Βαλκανίων. Για λόγους περιεχομένου και συνεκτικότερης δομής, αυτή η αναμφίβολα χρήσιμη αναφορά σε φαινόμενα διαγλωσσικών σχέσεων της Ελληνικής με τις άλλες γλώσσες των Βαλκανίων εκείνη την εποχή θα εντασσόταν καλύτερα, κατά τη γνώμη μας, ή στην ειδική ενότητα για τον Μέλλοντα (11.8.3) ή μετά τα δείγματα των κειμένων και τη γλωσσική περιγραφή, ίσως πριν από τα συμπεράσματα του 12ου κεφαλαίου.

Από πλευράς δομής, δημιουργείται πρόβλημα παρακολούθησης και από την επανάληψη των τίτλων σε διαφορετικά κεφάλαια (π.χ. *Les belles lettres* 8.4.2 και κεφ. 9), που οφείλεται μάλλον στο ότι ο συγγραφέας επέλεξε να ξεχωρίσει την κοινωνιογλωσσολογική διαίρεση της γλώσσας σε ύφη από την καθαρά γλωσσική (γραμματική) ανάλυση των κειμένων που αντιπροσωπεύουν τα ύφη αυτά. Ενδεχομένως, θα διευκόλυνε περισσότερο τον αναγνώστη αν, μετά την εκάστοτε υφολογική κατάταξη, ακολουθούσε η γλωσσική ανάλυση με το αντίστοιχο δείγμα των κειμένων.

Στο ίδιο κεφάλαιο ο Η. επιχειρεί επίσης να θέσει τα σημαντικότερα προβλήματα αλλά και τα γεγονότα-σταθμούς που επηρέασαν την εκάστοτε γλωσσική πραγματικότητα στην εκτενή χωροχρονικά Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Από τις πολλές και ουσιαστικές επισημάνσεις του αναφέρουμε:

1. Την οικουμενικότητα της Ελληνικής ως επίσημης γλώσσας κατά τον 6ο αι. στα 4/5 της πρώην Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.
2. Την αναβίωση του Αττικισμού (Atticist revival) ως συνέπεια της συρρίκνωσης της αυτοκρατορίας κατά τον 11ο-12ο αι. και του περιορισμού της σε εδάφη κυρίως ελληνικά (αν και είναι δύσκολο να δεχτούμε ότι αυτός είναι ο μόνος λόγος αναθέρμανσης του αττικιστικού ρεύματος). Οι "μεταφράσεις" (= λογιότερες αποδόσεις) των παλαιών μαρτυρολογιών και των βίων των αγίων από τον Συμεών τον Μεταφραστή αποτελούν δείγμα αυτής της τάσης. Θα χρειαζόταν, ίσως, στο σημείο αυτό να υπογραμμιστεί περισσότερο η σημασία των αγιολογικών κειμένων (στην πρωτογενή μορφή τους) για τη διάσωση πολλών στοιχείων της απλής γλώσσας. Το εγχείρημα του Συμεών ήταν η αιτία, όπως παρατηρεί ο Δετοράκης (Κοπιδάκης (εκδ.) 1999, σσ. 144-145), που οδήγησε στην απώλεια πολλών παρόμοιων κειμένων-πηγών για την παράδοση του ζωντανού λόγου.

Έχουμε ήδη αναφέρει (σ. 153) ότι κατά του Η. τα αττικιστικά κείμενα και οι δημιουργοί τους πρέπει να αξιολογούνται σε συνάρτηση με το πνεύμα και τις σκοπιμότητες της εποχής τους.

Πρόκειται αναμφίβολα για μια δεκτή επιστημονικά άποψη. Θα περιμέναμε, όμως, σαφέστερη αναφορά στις συνέπειες του νεοαττικιστικού κινήματος στην εξέλιξη της γλώσσας. Εν προκειμένω, είναι ενδεικτικός ο προβληματισμός των ειδικών για ξεχωριστή (δημώδη και λόγια) ή ενοποιημένη θεώρηση της Βυζαντινής γραμματείας.^[10]

3. Τη θεώρηση του Διγενή Ακρίτη ως του έργου που σηματοδοτεί την έναρξη της δημώδους (vernacular) επικο-ρομαντικής ποίησης. Η αναφορά του στο κεφάλαιο αυτό στηρίζεται στη μορφή του κειμένου που παραδίδεται στο χειρόγραφο του Εσκοριάλ με τη χαρακτηριστική ανάμειξη προφορικών και λόγιων στοιχείων, αλλά παραπέμπει και σε μεταγενέστερα κείμενα (Πτωχοπρόδρομο, Γλυκά, μυθιστορίες). Ως προς το συγκεκριμένο κείμενο με τα γνωστά σύνθετα φιλολογικά προβλήματα παράδοσης και έκδοσης, θα ήταν προτιμότερο, κατά τη γνώμη μας, ο συγγραφέας να μετέφερε σε αυτό το σημείο (σ. 153) και όσα

συμπληρωματικά (λόγια παράδοση του κειμένου της Grottaferrata, κ.ά.) λέγονται στη σ. 261, προκειμένου να δοθεί μια συνολική (και όχι αποσπασματική) εικόνα του σημαντικού αυτού έργου στον ανυποψίαστο φιλολογικά αναγνώστη.

Η αναθέρμανση του ενδιαφέροντος γι' αυτήν την ανάμεικτη γλώσσα του 14ου και 15ου αι. αποδίδεται στη δυτική επίδραση από μυθιστορήματα γραμμένα στις λατινογενείς γλώσσες, δηλαδή στις ζωντανές γλώσσες της εποχής. Συνέπεια όλων αυτών των τάσεων θεωρείται και η εμφάνιση της "διαλεκτικής" λογοτεχνίας (Κύπρος-Κρήτη). Τονίζεται σωστά ότι η ομιλούμενη Ελληνική της μεσαιωνικής εποχής, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τις χαμηλές κοινωνικές τάξεις, είναι διαφοροποιημένη κατά περιοχές και το γεγονός αυτό συνδέεται με την προέλευση και την τύχη των νεοελληνικών διαλέκτων, στις οποίες επανέρχεται ο συγγραφέας με μια σύντομη περιγραφή.

Η ανάμειξη των υφών στα κείμενα που παραδοσιακά θεωρούνται πηγές πληροφοριών για την εξέλιξη του προφορικού/καθημερινού λόγου είναι θέμα ειδικού ενδιαφέροντος για τον Η., ο οποίος δεν διστάζει να επεκταθεί στις φιλολογικές έρευνες και αναλύσεις και αυτής της εποχής. Λαμβάνοντας υπόψη του τη σχετική βιβλιογραφία προχωρεί στη δική του εκτίμηση για τη σημασία αυτών των κειμένων (εν προκειμένω των μυθιστοριών) στην παράδοση της γλώσσας. Από αυτή την άποψη η Ιστορία του Η. μπορεί να χρησιμεύσει και ως οδηγός σε όσους θα επιχειρούσαν να συγκροτήσουν μια τράπεζα δεδομένων για την ελληνική μεσαιωνική γραμματεία-γεγονός που, εκτός των άλλων, θα αποτελούσε ασφαλώς μέγιστη προσφορά και για τους Έλληνες ή Ελληνιστές γλωσσολόγους.

Ενδιαφέρουσες είναι οι επισημάνσεις του (σσ. 158-159) για τις τάσεις δημιουργίας ενός μεικτού ύφους που προερχόταν από τη συνάντηση λόγιων και δημωδών στοιχείων, όπως φαίνεται από τις μυθιστορίες κ.ά., οι οποίες δεν είχαν όμως ομαλή εξέλιξη εξαιτίας της τουρκικής κατάκτησης. Υπογραμμίζεται ενδεικτικά η έλλειψη άλλων πηγών για την γραπτή μορφή της γλώσσας στα ύστερα βυζαντινά χρόνια και η καταφυγή σε κείμενα όπως ιατροσόφια, ωροσκόπια και ταξιδιωτικούς οδηγούς. Δεν είναι τυχαίο ότι στη φάση αυτή παρακολουθούμε την εξέλιξη της γλώσσας από κείμενα που απηχούν κυρίως τον διαλεκτικό λόγο (Κρητική, Κυπριακή λογοτεχνία).

Από τα σημεία που μας προβλη¹μάτισαν στο 8ο κεφάλαιο είναι ο ορισμός της Μεσαιωνικής Κοινής^[11] σύμφωνα με τον οποίο η Κοινή αυτή περιορίζεται ουσιαστικά στην αντιπροσώπευση της γραπτής γλώσσας των μορφωμένων της εποχής με συγκεκριμένα μορφολογικά, συντακτικά και λεξιλογικά χαρακτηριστικά (Λόγια Κοινή). Έτσι αντιπαρατιθέμενη στη δημώδη η Μεσαιωνική Κοινή περιλαμβάνει όχι μόνο την αττικίζουσα γλώσσα της Άννας Κομνηνής και του Χωνιάτη ή τη γλώσσα του Ψελλού, αλλά και το "λιγότερο φιλόδοξο επιστημονικό ύφος" του Φωτίου, του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, του Μάξιμου Πλανούδη και του Θεόδωρου Μετοχίτη. Περιλαμβάνει, επίσης, την εκκλησιαστική γλώσσα της εποχής ως ποικιλία με δικά της γνωρίσματα, αλλά και τον απλούστερο λόγο των χρονογραφικών και των πρώιμων αγιολογικών κειμένων. Με αυτό το περιεχόμενο είναι προφανές ότι η Μεσαιωνική Κοινή διαφοροποιείται και από την Ελληνιστική Κοινή αλλά και από την Κοινή Νέα Ελληνική. Το ζήτημα είναι, αν η έλλειψη επαρκών πηγών για την ταύτιση της αντίστοιχης κοινής γλώσσας επικοινωνίας στο Βυζάντιο, της οποίας η ύπαρξη λογικά δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, δικαιολογεί πλήρως την υιοθέτηση του όρου Κοινή για μια γραπτή παραγωγή με άνισες υφολογικές διακρίσεις, που επιβεβαιώνουν ωστόσο περίτρανα, μαζί με όλα τα δείγματα των δημωδών κειμένων, ότι τα περί ομοιογένειας της γλώσσας είναι μύθος.

Γενικά, την ορθότητα αυτής της γλωσσικής-υφολογικής κατάταξης των κειμένων ως μη ειδικοί είμαστε αναρμόδιοι να κρίνουμε. Εκτιμούμε, πάντως, ότι για την ολιστική -και όχι μόνο αυστηρά- γλωσσολογική-θεώρηση του συγγραφέα ενός τόσο μεγάλου και σύνθετου θέματος, όπως είναι η ιστορία της Ελληνικής, η φιλολογική υποστήριξη ήταν αναγκαία και είναι σαφές ότι την επεδίωξε στηριζόμενος και στις προσωπικές φιλολογικές του δυνάμεις αλλά και σε ένα πλήθος παλαιότερων αλλά και σύγχρονων ειδικών φιλολογικών μελετών.

Η λόγια παράδοση παρουσιάζεται στα κεφ. 9 και 10 (Βυζαντινή λόγια γραμματεία και Κείμενα Μέσου ύφους στο Βυζάντιο). Η ανάλυση στο κεφ. 9 γίνεται με άξονα τα κείμενα των οποίων οι συγγραφείς ακολούθησαν το «υψηλότερο», ιδιαίτερα φροντισμένο ή και αρχαϊζον γραπτό ύφος, από τα πρώιμα μέχρι τα όψιμα χρόνια της Βυζαντινής περιόδου, δηλ. από την ιστορία του Προκόπιου (6ος αι.) μέχρι την Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής (12ος αι.). Πρόκειται κυρίως για υφολογική και κοινωνιογλωσσολογική προσέγγιση με ελάχιστες αναφορές σε θέματα δομής ή γραμματικής περιγραφής της γλώσσας. Στο κεφ. 10 γίνεται σχολιασμός αποσπασμάτων από κείμενα που αντιπροσωπεύουν το μέσο γραπτό ύφος, από τη Χρονογραφία του Μαλάλα (6ος αι.) μέχρι τις "μεταφράσεις" της Παλαιο-όγειας εποχής και τον Μάξιμο Πλανούδη (13ος αι.). Και στα δύο κεφάλαια προτάσσονται τα κείμενα και ακολουθούν τα σχετικά σχόλια. Στα επόμενα (11 και 12) παρουσιάζονται τα κείμενα που θεωρείται ότι προσεγγίζουν το ύφος της προφορικής γλώσσας. Εδώ όμως ο Η. προτίμησε να αντιστρέψει τη δομή δίνοντας πρώτα αναλυτικά τα γλωσσικά χαρακτηριστικά τους (κεφ. 11) και μετά τα αποσπάσματα των κειμένων (κεφ. 12). Η διαφοροποίηση αυτή μεταξύ των κεφαλαίων 9, 10 αφ' ενός και 11, 12 αφ' ετέρου οφείλεται προφανώς στην έμφαση που θέλει να δώσει ο συγγραφέας στην παράδοση του ζωντανού λόγου.

Ως προς τη σκοπιμότητα που μπορεί να εξυπηρετεί η δομή των κεφαλαίων 9 και 10, φαίνεται ότι ο συγγραφέας (εφόσον ο ίδιος δεν αναφέρει κάτι σχετικό στην εισαγωγή) θέλησε να συνδυάσει τη γραμματική ανάλυση με φιλολογικά-υφολογικά ζητήματα των κειμένων της εποχής. Έτσι εξηγείται και η έκταση των κειμενικών δειγμάτων (σσ. 131-204),^[12] τα οποία, παρά την αναμφισβήτητη χρησιμότητα τους, διασπούν κατά κάποιον τρόπο, την εξελικτική εικόνα και δυσκολεύουν την άμεση παρακολούθηση και συσχέτιση των γλωσσικών χαρακτηριστικών των διαφόρων φάσεων της Ελληνικής. Για τον λόγο αυτό θα προτιμούσαμε ως αναγνώστες, όπως επισημάναμε και στο Α' μέρος, ή διαφορετική δομή ή ένα είδος συγκεντρωτικής έκθεσης, ανά περίοδο, των κυριότερων γλωσσικών παρατηρήσεων, με τη μορφή, ενδεχομένως, ανακεφαλαιωτικών πινάκων, για τη μεσαιωνική όπως και για τις άλλες περιόδους.

Ως προς τα αποσπάσματα των κειμένων θέλουμε να υπογραμμίσουμε:

α) την αντιπροσωπευτικότητά τους ως προς το ύφος και τα διάφορα γλωσσικά φαινόμενα που, κατά την κρίση πάντοτε του συγγραφέα, θεωρούνται τα πιο σημαντικά και προβάλλονται σε ιδιαίτερες παραγράφους (βλ. π.χ. τη χρήση του Παρατατικού στις αποδόσεις των υποθετικών λόγων. σσ. 174-175). Στα δείγματα της λόγιας Κοινής της Μεσαιωνικής Ελληνικής (ΜΕ), που είναι όλα πεζά, θα μπορούσε ίσως να συμπεριληφθεί και κάποιο απόσπασμα από ένα ποιητικό, ίσως υμνογραφικό κείμενο. Αντίστροφα, στα δείγματα της δημώδους παραγωγής, που εκπροσωπούνται αποκλειστικά από έμμετρα κείμενα, θα είχαν τη θέση τους, κατά τη γνώμη μας, και αποσπάσματα από τα θεωρούμενα σήμερα πρώτα δημώδη του πεζού λόγου.^[13]

β) τις εμπεριστατωμένες παρατηρήσεις του Η. για τα γλωσσικά φαινόμενα αυτών των κειμένων, τόσο στο φωνητικό-φωνολογικό όσο και στο μορφολογικό και συντακτικό κυρίως επίπεδο. Επιλέγονται δομές ή τύποι ενδεικτικοί της γλώσσας της εποχής, αλλά και άλλοι δηλωτικοί της εξέλιξης της γλώσσας, καθώς και τύποι ιδιάζοντες, που αποκλίνουν από τις αναμενόμενες γενικές τάσεις και είναι συχνά αποτέλεσμα ξένης επιρροής.

γ) την επίπονα φροντισμένη, όπως και για τις άλλες περιόδους, τετραπλή παράθεση των κειμένων. Ειδικότερα, ως προς τη φωνητική μεταγραφή υπάρχουν ορισμένες επιφυλάξεις. Για παράδειγμα, σε πολλά σημεία των μεταγραφωμένων κειμένων σημειώνονται περιπτώσεις συνίζησης. Η συνίζηση είναι φαινόμενο γνωστό ήδη από τον Όμηρο και τους άλλους επικούς ποιητές της αρχαιότητας, αλλά στα κείμενα δύσκολα γίνεται αντιληπτό λόγω της ιστορικής ορθογραφίας.^[14] Ειδικότερα για την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο δεν έχουμε ασφαλείς μαρτυρίες, αν το φαινόμενο είναι διαδεδομένο, αν λειτουργεί προαιρετικά ή υποχρεωτικά σε ορισμένα περιβάλλοντα κ.λπ. Ο ίδιος ο Η. (σ. 207) αναφερόμενος στη συνίζηση κάνει λόγο για σποραδικά δείγματα από τους ελληνιστικούς χρόνους αλλά σε πολύ δημώδη κείμενα. Σε κάθε περίπτωση, δεν είμαστε βέβαιοι για τη γενίκευση ή μη του φαινομένου.^[15] Για τον ίδιο λόγο, θα χρειαζόταν σχετικός σχολιασμός που

να δικαιολογεί τη διαφοροποίηση ως προς την ουρανικοποιημένη προφορά του γ ως j ή του χ ως ξ (πριν από i, e), αλλά όχι του υπερωικού άηχου κλειστού k στο ίδιο περιβάλλον (πρβλ. τη φωνητική απόδοση στο κείμενο του Προκοπίου, σ. 170 κ. ά.).^[16] Επίσης, προβληματίζει η μονοφθογική απόδοση της παλαιάς διφθόγγου αυ με το [a], κυρίως γιατί η απόδοση αυτή παρουσιάζεται ως ευρεία εναλλακτική δυνατότητα της γνωστής εξελικτικής προφοράς [af] από προγενέστερη [av] (atow~aftos) στα διάφορα λόγια και δημώδη κείμενα έως και τα ύστερα Βυζαντινά χρόνια (πρβλ. δείγματα μεταγραφής στην Αλεξιάδα και τη μετάφραση της *Αλεξιάδας*, σσ. 197-198).^[17]

Γενικότερα, αν η φωνητική απόδοση κρίθηκε χρήσιμη ή και αναγκαία από τον συγγραφέα για να δηλωθούν με μεγαλύτερη σαφήνεια ορισμένα φαινόμενα ή και για άλλους πιο πρακτικούς λόγους, τότε ίσως θα έπρεπε να περιοριστεί μόνο στα δημώδη κείμενα, τα κατά κανόνα πλησιέστερα στον προφορικό λόγο. Τα λόγια κείμενα είναι πιθανό να είχαν διαφορετικές αντιστοιχίες στην προφορική τους εκφορά από τα δημώδη της ίδιας εποχής, αν κρίνουμε από την εμπειρία της καθαρεύουσας στη νεότερη φάση. Αυτές τις αντιστοιχίες όμως είναι πολύ δυσκολότερο να τις ελέγξουμε στα παλαιότερα στάδια της γλώσσας.

Η προφορική ΜΕ αποτυπώνεται με επιτυχία στα κεφ. 11 και 12. Στο 11ο, το πιο ενδιαφέρον από γλωσσολογική άποψη, σε 50 περίπου σελίδες εκτίθενται και σχολιάζονται τα κυριότερα χαρακτηριστικά της, ιδιαίτερα στο φωνητικό-φωνολογικό, μορφολογικό και συντακτικό επίπεδο χωρίς να παραλείπεται η αναφορά και στη διαλεκτική διάσπαση της γλώσσας κατά την ίδια περίοδο.

Η εικόνα για τη δημώδη Ελληνική της εποχής συμπληρώνεται από τα εύστοχα γλωσσικά σχόλια που παραθέτει ο συγγραφέας επιλεκτικά μετά από κάθε κειμενικό δείγμα στο 12ο κεφάλαιο. Εξαιρεση αποτελεί το λεξιλόγιο, που, παρά τις σποραδικές επισημάνσεις και την αναφορά στα δάνεια από την Τουρκική, έχει αδύναμη παρουσία. Πρόκειται βέβαια για πολύ εκτεταμένο θέμα για να αντιμετωπισθεί διεξοδικά σε ένα βιβλίο ιστορίας της γλώσσας, αλλά θα περιμέναμε ίσως συστηματικότερη προσέγγιση.

Ως προς τη δομή παν ενότητων αυτού του κεφαλαίου θεωρούμε ότι η μετακίνηση του 11.6 κοντά στο 11.2 θα βοηθούσε σε μια πιο συγκεντρωμένη και ολοκληρωμένη εικόνα των φωνητικών-φωνολογικών εξελίξεων αυτής της περιόδου. Επίσης, η ενότητα 11.5 (Διαλεκτική διαφοροποίηση στη Μεσαιωνική Ελληνική) θα μπορούσε να μετακινηθεί στο τέλος του κεφ. 11 (Η ομιλούμενη Ελληνική στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία: οι βασικές εξελίξεις) για να μη διασπά την ενότητα των μορφο-συντακτικών μεταβολών.

Εκτός από τις γνωστές για την περίοδο φωνητικές-φωνολογικές μεταβολές, οι οποίες αναφέρονται συστηματικά,^[18] ο συγγραφέας δίνει έμφαση στις φωνητικές διακυμάνσεις των συμφωνικών συμπλεγμάτων με αρκετά παραδείγματα και αναγωγές ως τη ΝΕ. Την πρακτική αυτή, που επαναλαμβάνεται σε αρκετά σημεία και που αποδεικνύει ότι ο Η. παρακολουθεί με άνεση την Ελληνική σε όλη τη διαδρομή της, τη θεωρούμε αρετή του βιβλίου, καθώς συμβάλλει, πιστεύουμε, στον σχηματισμό ολοκληρωμένης άποψης για την εξέλιξη πολλών φαινομένων της Ελληνικής.^[19] Στις αρετές του βιβλίου προσγράφεται η ακρίβεια αλλά και η σαφήνεια των συντακτικών του περιγραφών και αναλύσεων, ακόμη και όταν χρησιμοποιούνται ειδικότεροι συμβολισμοί και όροι. Πάντως, επειδή εκτιμούμε ότι είναι ένα βιβλίο χρήσιμο και για μη γλωσσολογικό κοινό, ορισμένες επεξηγήσεις της ειδικής ορολογίας θα ήταν ευπρόσδεκτες (τουλάχιστον στην προετοιμαζόμενη ελληνική μετάφραση). Ανεξάρτητα από αυτό, χαιρετίζουμε ως απόλυτα θετική προσφορά τη χρήση της σύγχρονης μεθοδολογίας και των τελευταίων (μορφοσυντακτικών) αναλύσεων στα δεδομένα της ΜΕ, που αποτελεί, όπως αποδεικνύεται, πρόσφορο έδαφος για πολλές και ποικίλες εφαρμογές. Ο Η. αξιοποιώντας ακριβώς, για πρώτη φορά, σύγχρονες ειδικές μελέτες αναφέρεται συνοπτικά σε προβλήματα λειτουργίας του απαρεμφάτου και της μετοχής (σσ. 227-229) ή στους περιφραστικούς σχηματισμούς χρόνων (π.χ. Παρακειμένου, Υπερσυντέλικου ή Μέλλοντα) συνδέοντας τον ρόλο των βοηθητικών ρημάτων με τον χρόνο, την άποψη ή την τροπικότητα. Βέβαια, για πολλά από αυτά τα φαινόμενα της ΜΕ, που παραμένουν, όπως είναι γνωστό, ανοιχτά στην έρευνα, ενδέχεται να υπάρξουν στο μέλλον διαφορετικές εκτιμήσεις (π.χ. στη σ. 228 δεν αναφέρονται ρητά ποια θεωρούνται τροπικά βοηθητικά, αντίστοιχα των will, can, have, start

κ.ά. της Αγγλικής, επειδή προφανώς υπάρχει κενό στη μελέτη της ΜΕ). Ωστόσο, αντιλαμβανόμαστε ότι για τις ανάγκες της ιστορίας μιας γλώσσας τέτοιου είδους ελλείψεις συμπληρώνονται, όσο είναι δυνατό, από την προσωπική γλωσσολογική διαίσθηση και εμπειρία του συγγραφέα. Σε αρκετά σημεία, μάλιστα, είναι ορατό ότι προσπαθώντας να εξαντλήσει όλα τα φαινόμενα ο Η. συμπυκνώνει τον λόγο και παραλείπει παραδείγματα που θα διευκόλυναν την παρακολούθηση των περιγραφόμενων φαινομένων ή μεταβολών (π.χ. σ. 228 κ.α.).^[20] Είναι αλήθεια ότι, σε αρκετές περιπτώσεις, επανέρχεται σε αυτά μέσα από τις αναλύσεις των δειγμάτων, αλλά η σύνδεση δεν γίνεται πάντοτε τόσο εύκολα από τον αναγνώστη.

ΜΕΡΟΣ ΙΙΙ: Νέα Ελληνική: από την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως την Ευρωπαϊκή Ένωση

Στο Τρίτο Μέρος του βιβλίου (κεφ. 13-17) ο συγγραφέας παρακολουθεί τις εξελίξεις της Ελληνικής κατά το διάστημα που αρχίζει μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης και φθάνει μέχρι την παρούσα φάση της γλώσσας. Πρόκειται για μια πολύ σύντομη περιδιάβαση της πορείας της Ελληνικής κατά τους χρόνους της Τουρκοκρατίας και τη νεώτερη εποχή.

Στο κεφ. 13 (Οι πρώιμοι χρόνοι) προτάσσει ένα σύντομο ιστορικό περίγραμμα της περιόδου, ενώ στο 14 (Η ομιλούμενη Ελληνική στην Οθωμανική Αυτοκρατορία) ασχολείται κυρίως με τα Τουρκικά δάνεια και τη μορφολογική τους απόδοση στην Ελληνική, τη διαλεκτική διαφοροποίηση □ γεωγραφικά καταναμημένη □ την πρώτη γραμματική κωδικοποίηση της ομιλούμενης του 16ου αι. από τον Ν. Σοφριανό και τις τοπικές διαλέκτους, με ελάχιστα δείγματα αντιπροσωπευτικών κειμένων και γλωσσικό σχολιασμό.

Το 15ο κεφάλαιο αφιερώνεται στη γραπτή Ελληνική κατά την Τουρκοκρατία, στην επίδραση του Διαφωτισμού και σε μικρά μόνο υπαινικτικά σχόλια για τις απαρχές τον Γλωσσικού Ζητήματος, στο οποίο επανέρχεται στο τελευταίο (17ο) κεφάλαιο εξιστορώντας και σχολιάζοντας τα πιο βασικά του σημεία, από τον Κοραή μέχρι σήμερα.

Αν κρίνουμε από την έκταση του τρίτου μέρους, είναι προφανές ότι η μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης ιστορία της Ελληνικής δεν αντιμετωπίζεται ισότιμα και ισόποσα με την προηγούμενη μεσαιωνική φάση, στην οποία είναι ρητά εστιασμένο το βιβλίο. Ο Η. επέλεξε να δώσει μια περιληπτική μόνο περιγραφή επιμένοντας κυρίως στα στοιχεία και στα γλωσσικά γεγονότα εκείνα που δίνουν το γραμματικό και κοινωνιογλωσσικό στίγμα της Ελληνικής της εποχής. Δεν θα μπορούσε να γίνει διαφορετικά, αφού και μόνο μια πλήρης γλωσσολογική προσέγγιση του Γλωσσικού Ζητήματος θα απαιτούσε ξεχωριστό τόμο.^[21] Αυτό δεν αφαιρεί τίποτε από την ποιότητα και τη χρησιμότητα της ευσύννοπτης αυτής έκθεσης, που κύρια χαρακτηριστικά της είναι η προσεκτική και η κατά το δυνατό αντικειμενική παρατήρηση.

Τέλος, στη σύντομη αναφορά του στην Καθομιλουμένη ή Κοινή Νέα Ελληνική (ΚΝΕ) και σύμφωνα με το περιεχόμενο που υιοθετεί γι' αυτήν ("The everyday language of the urban middle class «colloquial» used also for journalism ... it was based on demotic structures supplemented with elements from the learned language", σ. 364), περιορίζεται κυρίως στα στοιχεία που ανήκουν μορφολογικά στη λόγια παράδοση αλλά έχουν ενσωματωθεί στη χρήση της ΝΕ, ενώ θα έπρεπε, κατά την άποψη μας, έστω και επιγραμματικά να προτάξει τα βασικότερα στοιχεία ταυτότητας της ίδιας της ΚΝΕ.

Η αναμφισβήτητη πλούσια βιβλιογραφία, η οποία περιέχει επιλεγμένα κατ' ανάγκην άρθρα και αυτοτελείς μελέτες τόσο φιλολογικές όσο και γλωσσολογικές, δείχνει το μέγεθος του εγχειρήματος που έφερε εις πέρας ο συγγραφέας. Διατρέχοντας κυρίως τα γλωσσικά και γλωσσολογικά λήμματα, θα προσθέταμε ενδεικτικά τα Psaltes 1913, Παπαδόπουλος 1977, Μπαμπινιώτης 1972, Trapp 1994, Dagron 1994. Επίσης, ορισμένες παλαιότερες και νεώτερες βιβλιογραφικές μελέτες: Vayacacos 1972, Babiniotis (εκδ.) 1974-1978, Apostolopoulos 1994 και Janse 1996-1997. Στα υπάρχοντα λήμματα σημειώνουμε επίσης ενδεικτικά τη συμπλήρωση του ονόματος Agaprios με το Landos (Λάνδος), την αναθεωρημένη β' έκδοση (1994) στο

Kondosopoulos 1981, τη διόρθωση Babiniotis and Kondos αντί Kondos.

Συμπερασματικά, παρά τις όποιες διαφορετικές εκτιμήσεις μας για τη διάρθρωση της ύλης, ορισμένες επιφυλάξεις που διατυπώσαμε για τη φωνητική μεταγραφή των κειμένων ή και ένα γενικότερο προβληματισμό για ορισμένες θέσεις του συγγραφέα σε ζητήματα περιγραφής της ΜΕ που παραμένουν ανοιχτά στην έρευνα, και πέρα, ακόμη, από τις όποιες βιβλιογραφικές επεμβάσεις, αναμενόμενες σε τέτοιου είδους πονήματα, θεωρούμε το βιβλίο του Η. έργο πολλαπλής χρησιμότητας αλλά και ειδικού γλωσσολογικού βάρους για όσους ασχολούνται με θέματα ιστορίας της Ελληνικής ή γλωσσικής μεταβολής γενικότερα. Είναι πολύτιμο και για την κοινωνιογλωσσολογική του διάσταση, που για πρώτη φορά επιχειρείται με τόση έμφαση για κάθε περίοδο της Ελληνικής σε συνδυασμό με την καθαρά γραμματική προσέγγιση των φαινομένων εξέλιξης της γλώσσας.

Στα μάτια μας, όπως και στα μάτια κάθε αναγνώστη, είναι προφανής και προκαλεί θαυμασμό η αξιοποίηση μιας τεράστιας βιβλιογραφίας πηγών, γραμματικών και ειδικών (παλαιότερων και κυρίως νεότερων) μελετών, συγχρονικών αλλά και διαχρονικών. Ο συγγραφέας κατάφερε να δαμάσει ένα τεράστιο υλικό που εκτείνεται από τη Μυκηναϊκή μέχρι τη σύγχρονη εποχή με εξαιρετικά προσεκτική επιλογή και γλωσσολογική αποτίμηση. Το βιβλίο δίνει, επιπλέον, πολλά ερεθίσματα για περαιτέρω διερεύνηση των διαφόρων περιόδων της Ελληνικής και για πολλά φαινόμενα που απαιτούν διαχρονική εξέταση.

Από μια άποψη, θα μπορούσε να παρατηρηθεί ότι στο βιβλίο του Η. η φιλολογία συναντάται με τη γλωσσολογία με τρόπο θαρραλέο αλλά και διακριτικό, καλά οριοθετημένο και γενικά επιτυχημένο. Και αυτό γιατί, παρά τη φιλολογική πλαισίωση, που συνδέεται σε πολλά σημεία αναπόφευκτα με την ιστορία της γλώσσας, η προσέγγιση στα ίδια τα φαινόμενα μεταβολής είναι ακραιφνώς γλωσσολογική, γεγονός που συνιστά, κατά τη γνώμη μας, τον κύριο χαρακτήρα και το μεγάλο προτέρημα του βιβλίου.

Το βιβλίο του Horrocks αποτελεί προσφορά, εκτός από το στενά γλωσσολογικό, και για το ευρύτερα φιλολογικό -και όχι μόνο- ελληνικό και ξένο κοινό. Για τον λόγο αυτό πιστεύουμε και στην σκοπιμότητα της ελληνικής μετάφρασης του έργου, παρόλο που είναι συν τοις άλλοις και μια αισθητική απόλαυση για τους Έλληνες αναγνώστες να ενημερώνονται για την ιστορία της γλώσσας τους σε έναν τόσο πλούσιο και υψηλό αγγλικό λόγο.

Αμαλία Μόζερ
Πανεπιστήμιο Αθηνών
e-mail: amozer@cc.uoa.gr

Δέσποινα Χειλά-Μαρκοπούλου
Πανεπιστήμιο Αθηνών
e-mail: dhila@phil.uoa.gr

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Alexiou, M. 1982. Diglossia in Greece. Στο, *Standard Languages Spoken and Written*, επιμ. W. Haas, 156-192. Manchester University Press,.
2. Apostolopoulos, Ph. 1994. *Inventaire methodique de linguistique byzantine (grec medieval). Essai d'une bibliographie raisonnee des travaux sur la langue byzantine (1880-1975)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
3. Babiniotis, G. 1974-1978. *Bibliographical Bulletin of the Greek Language*. Αθήνα.
4. Browning, R. 1982. Greek diglossia yesterday and today. *International Journal of the Sociology of Language* 35:49-68.
5. [1991]. *Η Ελληνική γλώσσα μεσαιωνική και νέα*. Μπφρ. Μ. Κονομή [Medieval and Modern Greek, Cambridge University Press, 1983²]. Αθήνα: Παπαδήμας.

6. Dagron, G. 1994. *Formes et fonctions du pluralisme linguistique a Byzance. (IXe-XIIIe siecle)*. Travaux et Memoires 12, 219-240.
7. Δετοράκης, Θ. 1999. Η γλώσσα των αγιολογικών κειμένων. Στο Κοπιδάκης 1999, 144-145.
8. Ferguson, Ch. 1959. Diglossia. *Word* 15, 325-340.
9. Gamkrelidze, T. V. 2000. Η τυπολογία της γραφής, το ελληνικό αλφάβητο και η προέλευση των αλφαβητικών γραφών της Χριστιανικής Ανατολής. *Γλωσσολογία* 11-12: 45-62.
10. Jannaris, A. N. 1897. *An Historical Greek Grammar Chiefly of the Attic Dialect*. Λονδίνο: Macmillan.
11. Janse, M. 1996-1997. Regard sur les etudes de linguistique byzantine (grec medieval). *Orbis* 39, 221-272.
12. Joannidou, H. 1974. Die Sprachfrage in Griechenland. Zu den soziokulturellen Ursachen den griechischen Diglossie und Ihren Auswirkungen auf die moderne griechische Gesellschaft. Diss. Universitat Hamburg.
13. Καλιτζοπούλου-Παπαγεωργίου, Ει. 1991. Η Αιολοδική θεωρία. Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Διδ. Διατρ. Πανεπιστήμιο Αθηνών.
14. Kazhdan, A. 1999. *A History of Byzantine Literature*. Athens: Institute for Byzantine Research / EIE.
15. Κοπιδάκης, Μ. 1999. *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο [ΕΛΙΑ].
16. Μπαμπινιώτης, Γ. 1972. Το ρήμα της Ελληνικής. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου.
17. Μπαμπινιώτης, Γ. 2000. Γενικές εκτιμήσεις για τη μελέτη της ιστορίας της ελληνικής γλώσσας. *Γλωσσολογία* 11-12, 63,72.
18. Παναγιωτάκης, Ν. 1999. Οι αρχές της δημόδους πεζογραφίας. Στο Κοπιδάκης 1999, 212-213.
19. Παπαδόπουλος, Θ. 1977. *Νικολάου Σοφριανού Γραμματική της Κοινής των Ελλήνων Γλώσσας*. Αθήνα: Εκδόσεις Κέδρος.
20. Psaltes, S. 1913. *Grammatik der byzantinischen Chroniken*. Gottingen: Van-denhoek und Ruprecht.
21. Ralli, A. (wto 6t)u..) Preverbs in Greek: the case of ksana-, kse- para- .
22. Romaine, S. 1988. *Pidgin and Creole Languages*. Λονδίνο: Longman.
23. Tonnet, H. 1995. *Ιστορία της νέας ελληνικής γλώσσας* [μετάφρ. από το πρωτότυπο: *Histoire du grec moderne*, Paris: L' Asiatheque 1993, Μ. Καραμάνου & Π. Λιαλιότσης]. Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμα.
24. Trapp. E. 1993. Learned and vernacular literature in Bvzantium: Dichotomy or symbiosis? *Dumbarton Oaks Papers* 47, 115-129. Österreichische Akademie der Wissenschaften.
25. Trapp. E. et al. 1994 κ.ε. *Lexicon zur byzantinischen Gräzität*. Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
26. Τριανταφυλλίδης, Μ. 1938. *Νεοελληνική γραμματική*. Πρώτος Τόμος: *Ιστορική εισαγωγή*, Αθήνα: Δημητράκος.
- Vayacacos, D. 1972. Le grec moderne, les dialectes neo-helleniques et le dic-tionnaire historique de la langue grecque de l'Academie d'Athènes. Avec une bibliographie de 2630 titres. *Λεξικογραφικό Δελτίον* 12, 81-256.
27. Χατζιδάκης, Γ. 1905-1907. Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά, τόμ. Α' - Β'. Εν Αθήναις: Π.Δ. Σακελλαρίου.
28. Χειλά-Μαρκοπούλου, Δ. 1994. Προβλήματα διαχρονικής σύνταξης. Οι ελεύθερες αναφορικές προτάσεις στα Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά. *Γλωσσολογία* 9-10, 13-42.

¹ Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Κοπιδάκης (εκδ.) 1999 και Μπαμπινιώτης 2000.

² Κατά την εκτύπωση του παρόντος τόμου εκδόθηκε η "Ιστορία της Ελληνικής γλώσσας: Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα" του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας (σε συνεργασία με το Ίδρυμα Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη) που επιμελήθηκε ο Α.-Φ. Χριστίδης. Η σημαντική αυτή έκδοση απαιτεί ειδική παρουσίαση.

³ Όλες οι μεταφράσεις είναι δικές μας. Η ελληνική μετάφραση του βιβλίου δεν έχει κυκλοφορήσει ακόμη.

⁴ Βλ. π.χ. Ferguson 1959.

⁵ Βλ. Gamkrelidze 2000.

⁶ Στο σημείο αυτό οι απόψεις διίστανται, πράγμα που θα έπρεπε ίσως να αναφέρεται ▯ βλ. π.χ. Κοπιδάκης (εκδ.) 1999, όπου υποστηρίζεται ότι είναι πιθανότερη η εκδοχή περί καθόδου των Ελλήνων σε δύο κύματα.

⁷ Πρβλ. και τα "μετακρεολικά συνεχή". Βλ. Romaine 1988, σσ. 158-166.

⁸ Σύμφωνα με την άποψη του συγγραφέα, το ύφος αυτό ανήκει κανονικά (και θα έπρεπε να συνεξετάζεται), ως πρώτη διαβάθμιση, στην κατηγορία γ' (πρβλ. σ. 160).

⁹ Βλ. ενδεικτικά το διαφωτιστικό για το θέμα άρθρο του Trapp 1993.

¹⁰ Βλ. Kazhdan 1999, σ.3

¹¹ Ο ορισμός της Κοινής στο Βυζάντιο ήταν και παραμένει ένα από τα δυσκολότερα ζητήματα στην ιστορία της Ελληνικής, γεγονός που οφείλεται στην ελλιπή ή και μονομερή εν πολλοίς παράδοση των πηγών, στην απόστασιλόγιο των αττικιστικών τάσεων προφορικού και γραπτού λόγου, στην ανάμειξη των υφών στα κείμενα, αλλά και στην ελλιπή, επίσης, γνώση σε ό,τι αφορά τη σχέση της Αλεξανδρινής Κοινής με τις επιβιώσεις της στο Βυζάντιο. Είναι γνωστό ότι ο Τριανταφυλλίδης μιλούσε για μεσαιωνική γραπτή κοινή αλλά και για μεσαιωνική προφορική κοινή (Τριανταφυλλίδης 1938, 23-45), ενώ ο Browning (1982) χρησιμοποιώντας τον όρο diglossia (με το περιεχόμενο του Ferguson) αναφέρεται στην κοινή γλώσσα (common language) και στην αττικίζουσα, μορφές κληρονομημένες και οι δύο από την Αλεξανδρινή εποχή. Είναι χαρακτηριστικό ότι και ο Tonnet (1995) υποστηρίζει τη συνέχεια της Αλεξανδρινής Κοινής μέχρι τον 7^ο αι., αποφεύγει, όμως, να αντιμετωπίσει το θέμα για το υπόλοιπο διάστημα της Βυζαντινής περιόδου.

¹² Κειμενικά δείγματα περιλαμβάνονται και στην άλλη πρόσφατη σχετικά ιστορία της Ελληνικής από τον Tonnet (1995), με τη διαφορά ότι εκείνα είναι λιγότερα και αντιπροσωπεύουν αποκλειστικά τη δημόσια παράδοση.

¹³ Βλ. Παναγιωτάκης 1999, σσ. 212-213.

¹⁴ Χατζιδάκις 1907, σσ. 146-147.

¹⁵ Τα φαινόμενα συνίζησης τοποθετούνται από τον Χατζιδάκι κ.ά., πριν από τον 13^ο αι. Απ' όσο γνωρίζουμε, όμως, στην πρώιμη Βυζαντινή περίοδο, ακόμη και αν υπάρχουν κάποιες ενδείξεις, είναι δύσκολο να υποστηριχτεί ότι ήταν σε τέτοιο βαθμό καθιερωμένο ώστε να επιτρέπει την εμφάνιση του ημφώνου j π.χ. σε περιβάλλον i+i, όπως [ɟɣkisesθe] αντί [ðiɣkisesθe] (από τη μεταγραφή του Η. [σ. 170] αποσπάσματος της ιστορίας του Προκοπίου, 6^{ου} αι.), που δεν περιλαμβάνεται στις συνηθισμένες περιπτώσεις συνίζησης (i+a, i+o, i+u, e+a, e+o, e+u). Ακόμη και για πολύ μεταγενέστερες φάσεις παρατηρούνται περιορισμένες εμφανίσεις συνίζησης. Επομένως, οι πολλές συνιζημένες φωνητικές αποδόσεις στον Προκόπιο δεν φαίνονται τόσο πειστικές.

¹⁶ Προσθιότερη απόδοση του άηχου υπερωικού k πριν από το πρόσθιο φωνήεν e (αλλά όχι πριν από το i) εμφανίζεται σε πολύ μεταγενέστερο κείμενο

¹⁷ Πρβλ. και το σχόλιο του ίδιου του συγγραφέα για τη μεταβολή στην προφορά της λέξης *αυτός* (σ. 214), όπου γίνεται λόγος γενικά για την εξέλιξη του *au* σε [af] στα πρώιμα Βυζαντινά χρόνια. Βλ. και πιο κάτω, σ. 198, στη φωνητική απόδοση της μετάφρασης της Αλεξιάδας. Στο ίδιο αυτό κείμενο σημειώνονται αποκοπές φωνηέντων και μερικές αποβολές του τελικού -ν χωρίς ειδικό σχολιασμό.

¹⁸ Στις γραμματικές συνέπειες της αφαίρεσης των άτονων φωνηέντων (11.3) θα μπορούσε να προστεθεί και ο σχηματισμός των προθημάτων *ξε* και *ξανά*, ιδιαίτερα παραγωγικών μορφημάτων της ΝΕ (βλ. Χατζιδάκις

1905 1, 31 και Ralli [υπό δημ.]).

¹⁹ Πρβλ., για παράδειγμα, τα σχετικά με την απώλεια ή διατήρηση του τελικού -ν (σ. 206), τη σειρά των όρων (σ. 210), τη συμπεριφορά των κλιτικών (σσ. 211-212), τη χρήση των προθέσεων (σσ. 217), την ποικιλία στις ρηματικές καταλήξεις, όπως στην περίπτωση -ούσα/-άγα του ενεργητικού Παρατατικού (σ. 244) κ.ά. Ειδικά ως προς το πρώτο, θεωρούμε ότι μόνα τα φωνητικά κριτήρια δεν επαρκούν για να ερμηνεύσουν την απώλεια ή μη του τελικού -ν στη ΝΕ, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες που ο φθόγγος είναι συγχρόνως δείκτης γραμματικών διακρίσεων:

α) τη φώναξε αλλά τον φώναξε (για την αναγκαία διάκριση αρσενικού και ουδέτερου)

β) *έφαγαν σούπα* (για την αναγκαία διάκριση α' ενικού και γ' πληθυντικού).

²⁰ Εκτός από την έλλειψη αυτή, επισημαίνουμε την απουσία της αναφορικής αντωνυμίας *οίος* και κυρίως της χαρακτηριστικής για την εποχή ελλειπούς αντωνυμίας *ο, η, το*, την οποία υπαινικτικά μόνο ταυτίζει με το άρθρο στη σ. 225 (βλ. και σ. 264), ως υποκατάστατο της *ός, ή, ο*. Για την ιστορία και τη χρήση της αντωνυμίας αυτής βλ. Χειλά-Μαρκοπούλου 1994, σ.32 κ.εξ.

²¹ Βλ. Joannidou 1974 και Καλιτζοπούλου-Παπαγεωργίου 1991.